

NÁGY KONSTANTIN MEGTÉRÉSE*

Mióta az újkori felvilágosulás megindította harcát a keresztény Egyház ellen, s ez pedig minden erélyével védekezni igyekezett az ellene emelt vádakra, a két párt az első keresztény császár megtérését is igyekezett — akár tudatosan, akár ösztönösen — a maga álláspontjának megfelelő módon megvilágítani. Nem a Kr. u. negyedik század észjárásába mélyedve törekedett megérteni az újkor e nagy sorsfordulatot, hanem nemzedékről-nemzedékre rásütötte a saját gondolkodása újdonsült bélyegét Konstantinra. E nagy huzavona ma is tart még. A valóság felderítésétől — szerény megítélésünk szerint — azok távolodtak el legjobban, akik az «e jelben győzni fogsz» csodáját olyan radikálisan akarták kiirtani, mint a háziasszony, aki a ruhára esett tintafoltot túlerős vegyszerrel dörzsölve a foltot ugyan eltávolítja, de egyúttal a szövetet is kilukasztja, tönkreteszi. Ezek ugyanis a milvius-hídi csata előtti csodával együtt megtagadták a császárt teljesen eltöltő vallásosság világos jeleit is, képmutató és kétlaki figurát formálva belőle, aki esetleg csak sok ingadozás után, nagykésőn áll a kereszténység oldalára. Ehhez a művelethez a modern tudományos technika minden eszközét felhasználták: az okmányközlésben feltétlenül megbízhatónak bizonyuló egyházi történetíró és kortárs, Eusebius dokumentumait s a donatista szekta történetére vonatkozó okiratokat hamisnak bélyegvezve, Konstan-

* Részlet «A pogány Róma a keresztény M. Tud. Akadémia kiadásában fog megjelenni» című könyvből, mely a

tin pénzeinek keresztény jegyeit pogány vallásos jelképeknek, vagy alacsony alkalmazottak jelentőség nélküli egyéni akciójának minősítve. Erre az eljárásra, mely nem állja ki az elfogulatlan vizsgálatot, még azoknak sincs szüksége, akik az irracionális elemet ki akarják küszöbölni ezen esemény lefolyásából. Azt a tényt, hogy a császár váratlanul, egyik napról a másikra a kereszténység mellé állt, az alig későbbi keresztény tudósítás mellett okmányyszerűen igazolják az állami pénzveretek ábrázolásai. S ha ki is derül, hogy a híres vízió nem ország-világ előtt, hanem a császár álmában játszódott is le, a római világ életében sorsdöntő egyéni élményt letagadni épp úgy lehetetlen, amint jelentőségét sem lehet elkenni.

A sok szubjektív ok mellett még objektív alapja is van annak, hogy Konstantinust oly különbözőképpen ítéli meg a történetírás. Aki ugyanis a középkor felől visszatekintve nézi alakját s azt látja, hogy évszázadokra megszabta működése a bizánci világ sorsát, az azt hiheti, hogy sorsfordító hatása csak maga-magából magyarázandó, hogy előzményei nem voltak, nem fejlődés emelte vállán elhatározásait, hanem mint magányos szikla mered égnek a történelem tengerén. Aki viszont a korábbi császárkorból kiindulva követi fokról-fokra a fejlődést az élet különböző területein, az előtt nem lehet kétséges, hogy azok a lépések, amelyeket Konstantin megtett, mindenütt az elé táruló helyzetek észszerű megoldását hozták, melyeket az idő haladása épp akkorra értelt meg és amelyeket talán évtizedekkel később, talán valamivel más formában, de meg kellett volna tennie a trón bármelyik birtokosának. Hiszen azok az államvezetők sem mind egyforma súlyúak, akik az emberiség sorsának alakulására elhatározó hatással voltak: az egyiket valóban a saját, rendkívüli nagysága emelte a trón szédítő magaslatára, amásikat csak nyers energia-többlete vagy a tömegszenvédély hullámai, sőt esetleg egyszerűen csak valami kívülálló körülmény állított a döntő pillanatokban a kormánykerékhez, s úgy jutott szerepéhez, akár csak a csatahajókat vízrebocsátó hölgyek, akiknek csak villanygombot kell megnyomni, hogy az óriás vaskolosszus szép simán a tengerre fusson.

Konstantin előtt — aki persze nem ily könnyen jutott babérjaihoz — Augustus is évszázadokra megszabta az *imperium Romanum* útját s amint Konstantinus mögött Diocletianus, úgy Augustus mögött is volt nagy előkészítő: Caesar. Augustust is úgy látjuk, ha visszanezünk uralkodására, hogy minden kezdeményezés tőle indul ki a császárkorban; ha meg az előzményeket vizsgáljuk, világos lesz, hogy pompás államformáló elgondolását már Cicero kitervezte és amit megoldott, ahhoz hatalmas történelmi folyamatok megérése, az idők teljessége

segítette. De a különbség Augustus és Konstantinus közt ugyanaz, ami Vergilius friss római tehetsége, nagyszerű költészeti alkatókészsége és egy Claudius Claudianus virtuóz utánzóművészete közt ; ami az organikus modellálású, egyéni veretű pompás Augustus-portrék és a Konstantinus-bazilika grandiózus sablon-feje között. Az a távolság, amely például egy augustuskori arezzoi kehely finomságait egy IV. századi afrikai sigillata-ajándéktál dekoratív, de durva figurától elválasztja, megnyilvánul a két uralkodó alkotóképességének értékében is. Amit Konstantinus véghezvitt, több tapintattal végezhetne volna el nála a sokat csepült zseniális Gallienus, sőt ugyanazon körülmények között ugyanúgy megoldotta volna például egy Aurelianus is ; de amit Augustus művelt, az az ő páratlan géniuszának meg nem ismételhető teljesítménye.

Nem célunk, hogy itt felsoroljuk a sokféle s egymást kizáró felfogást a Krisztus zászlaja alá állott Konstantinusról.² Sokkal fontosabb ennél az, hogy számtalan ellentét közepette két és félszáz év óta egyre tisztultak e probléma távlatai, folyton haladt a már ismert adatok kilúgozása, új források beiktatása s a legkülönbözőbb felfogású, régibb és újabb kutatóknak köszönhetünk értékes meglátásokat, maradandó felismeréseket. Ha ezt a nagy tömeg apró, tarka mozaikkockát gondosan kiselejtezzük, s hozzájuk még igyekezünk néhány újat tenni, majd összerakjuk őket úgy, ahogy eredetileg csatlakoztak egymáshoz, úgy ki kell rajzolódni belőlük a Krisztus győzelme valódi képe az *imperium* régi vallásain. E rekonstrukció nem hoz ugyan az eddigi eredményeket szándékosan a fejük tetejére állító szenzációt az erre éheseknek, de számunkra ennél sokkal többet is ér : feltárja előttünk annak a hatalmas visszahatásnak eredetét s előzményeit, amelyet Konstantinus valláspolitikai megfordulása a római nemzeti hagyományok letéteményeseiben felkeltett, érthetővé teszi későbbi világtörténelmi távlatait.

I. KONSTANTIN MEGTÉRÉSÉNEK ELŐZMÉNYEI.

Krisztus után 300 körül, amikor Konstantin felcseperedett, a régi vallások sokasága elhalványodott ugyan, s alig néhány istenalak őrizte meg régi vonzó erejét, de maga a vallásos érzés — kezdve a legnagyobb

² Valóban kitűnő, éles és józan kritikával kirostált felsorolását adja e kérdés gazdag irodalmának N. H. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church* (Proceedings of the British Academy 15, 1929), 1931 ; az utolsó évtizedben megjelent idevágó munkákról pedig

a «Pisciculi, Franz Joseph Dölger dargeboten» című emlékkönyvben (1939) megjelent (1 skk. II.) dolgozatom ad áttekintést. A legutóbbi fejleményekről pedig W. Ensslin áttekintése tájékoztat : *Klio* 33, 1941, 355 skk.

szérűbb átfogó egyisten-hit virágzásától a legalacsonyabb babonások elburjánzásáig — oly hatalmas volt, mint még soha, egyformán betöltve a legműveltebbek szellemi életét s a legelmaradottabb rétegek ösztönös gondolatvilágát. Az a nagy egységesülési folyamat, amely az élet minden területén megnyilatkozik ebben az időben, a vallásokat is összeolvasztotta kohójában s ebből az összeolvadásból főleg két jegecesedési pont körül kezdett az egyistenhit kiemelkedni. Az egyik ezek közül a napisten kultusza volt, amelyben a teozófiává vedlett filozófia, a «chaldaeus» asztrológiai spekuláció és a gnoszticizmus, azután meg az előző évszázadban oly óriási hatású keleti népvallások, primitív indogermán babonásokkal együtt hatottak, és már a császári valláspolitikai megkísérelte egyszer a «birodalom urává» emelni Sol-t.² A másik kristályosodási tengely a kereszténység. Konstantinra eredetileg mind a kettő hatott. Galliai pénzverésében, mióta csak saját politikát kezdhetett, a Maxentius legyőzése előtti években *Mars* mellett *Sol* ábrázolása van³ előtérben; ha egy galliai Apolló-szentélynek 310-ben dús ajándékokat ad, talán szintén a Napisten-Apollónak szoltak ezek inkább, mint valamely helyi istenségnek.⁴ És megtérésében, vagy legalább is ennek őszinteségében azért nem tudtak hinni sokan a modern kutatók közül, mert a Jézus segítségének tulajdonított diadal után is világos jelei vannak egy ideig a napkultusszal való kapcsolatainak. Azonban e kettőség csak a mi számunkra látszik lehetetlennek, a sokistenhit összeolvadási korszaka szülöttjének gondolkodásában éppenséggel nem az. Sőt inkább azon csodálkozhatunk, hogy egy évtized alatt le tudta vetkőzni 312 október 28 után a polytheizmus e maradványát is.

Míg tehát a napisten varázsa 312 ősze óta egyre gyengül Konstantin vallásos gondolkodásában, annál nagyobb erővel tör felszínre a kereszt-

² Általános tájékoztatásul: J. Geffcken, *Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums*,² 1929, 27. Fr. Cumont, *La théologie solaire du paganisme romain* (Mémoires, présentés par divers savants à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 12/2, 1913, 447 skk. Ua., *Les religions orientales dans le paganisme romain*,⁴ 1929. H. Usener, *Das Weihnachtsfest*,² 1911, 348 skk. Fr. J. Dölger, *Antike und Christentum* 2, 1930, 301 skk. W. Weber, *Die Vereinheitlichung der religiösen Welt* (Probleme der Spätantike), 1930. Fr. J. Dölger, *Sol Salutis*² 1925. Részletes könyvészetet ad a vallástörténeti kerethez A. D. Nock, *Cambridge Ancient*

History 12, 1939, 764—766. Konstantinus szinkretikus vallásosságához: L. Salvatorelli, *Ricerche religiose* 4, 1928, 289 skk. P. Batiffol, *Bulletin d'ancienne littérature et d'archéologie chrétiennes* 3, 1913, 179 skk. Ua., *La paix Constantinienne*,³ 1914, 188 skk. G. Costa, *Religione e politica nell'impero romano*, 1923, 203 skk. H. Grégoire, *Revue de l'Université de Bruxelles* 36, 1930—31, 256 skk. J. Straub, *Das neue Bild der Antike*, (hrsg. v. H. Berve) 2, 1942, 386 skk., stb.

³ J. Maurice, *Numismatique Constantiniense* 2, 1911, XX. skk.

⁴ Incerti paneg. Constantino Aug. d 21, 3 és 7 (p. 217 sk. Guil. Behrens).

ténység iránti régi vonzódása. Ezt a rokonszenvet apjától örökölte, aki a társuralkodói által kezdeményezett és nyolc éven át kegyetlen következetességgel folytatott keresztényüldözéseket a saját nyugateurópai uralmi körzetében csak igen lanyhán vitte keresztül.⁵ Az a meglepő tény pedig, hogy Constantius Chlorus egyik leánya a keresztény Anastasia nevet viselte,⁶ igazolja, hogy a Krisztus vallása gyökeret vert már Konstantin atyjának családjában.⁷ Császárunk maga azt állította később apjáról, hogy igen vallásos érzésű volt és mindig a Megváltót hívta segítségül,⁸ ami aligha egészen alaptalan kitalálás, noha világos, hogy Chlorus nem mert még nyíltan elszakadni az «ősök parancsoló példájától».⁹ A szülői házból hozott benyomások mellett az a gyűlölet is közelebb hozhatta a kereszténységhez Konstantint, amelyet Diocletianus és Galerius ellen érzett, akik — az üldözés fő mozgatói — mérhetetlen nagyra-vágyását arculcsapva kizárták őt a 'négycsászárok' uralkodórendszerének örökösödéséből: ifjúkorában lenyelt haragja később egy rendeletében tör felszínre, amelyben mindenki előtt nyíltan becsmérli őket véres keresztényüldözéseik miatt.¹⁰ Nemrég elhunyt, nagytekintélyű uralkodók leszidása a trón magaslatáról sohasem hallott forradalmi hang volt, abban a római világban, amely a régiekhez minden idegszálával ragaszkodott és a hagyományok védelmét — mint Diocletianus — első kötelességének tartotta. Bizonyos, hogy Konstantin elszakadása a római multtól nem akkori keletű, mint idézett rendelete, hanem már egészen fiatalon végbement benne.¹¹ De nemcsak ily negatív előzményei vannak a kereszténységhez való pártolásának.

⁵ G. Boissier, *La fin du paganisme* 1⁸, 14 sk. O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt* 1⁴, 1921, 61 sk. és 475. R. Andreotti, *Didaskaleion n. s. g.* 1930, fasc. 1, 157 skk., fasc. 2, 1 skk. stb.

⁶ L. Duchesne, *Histoire ancienne de l'Église* 2e, 1907, 57. H. Lietzmann, *Sitzungsberichte der Preuss. Akad., phil.-hist. Kl.* 1937, 268. Ugyanaz, *Geschichte der alten Kirche* 3, 1938, 144. H. v. Schoenebeck, *Beiträge zur Religionspolitik des Maxentius und Konstantin (Klio, Beiheft 43)*, 1939, 73 Anm. 1. — Kissé másképp A. Piganiol, *L'empereur Constantin*, 1932, 34.

⁷ Lactantius, *De mort. pers.* 15, 1 szerint Diocletianus neje és leánya is hajlottak a kereszténységhez.

⁸ Euseb., *Vita Const.* 2, 49; v. ö. 1, 13 skk. 27.

⁹ Lactant., *De mort. pers.* 15, 7.

¹⁰ Euseb., *Vita Const.* 2, 51; vesd össze uo., 49, 53. Ezek a kitörések tükrözik valódi gondolatvilágát, nem pedig azok az éremképek, amelyekben legitimitása kiemelése érdekében még ábrázoltatja 314 és 324-ben Maximianus Herculust. Lásd O. Voetter, *Die Ahnenmünzen Kaiser Konstantin des Grossen*. (Separat-Abdruck a. d. Mitteilungen des Clubs der Münz- u. Medaillenfreunde in Wien, 1895.

¹¹ Lásd e problémához: Th. Keim, *Der Übertritt Konstantins zum Christentum*, 1862, 42 skk. 94 skk. V. Duruy, *Histoire des romains* 7,² 1885, 135 skk. G. Boissier, *id. m.* 1,⁸ 16. F. X. Funk, *Kirchengeschichte iche Abhandlungen, und Untersuchungen* 1899, 15 skk. E. Caspar, *Geschichte des Papsttums* 1, 1930, 107. A. Piganiol, *id. m.* 36 skk., stb.

Igaz ugyan, hogy keresztény életrajzírója előadásában hirtelen, minden előzmény nélküli a megtérése. Az általa leírt csoda ecsetelése már műfajilag is megkívánta az isteni kinyilatkoztatás váratlanságát, hogy annál meglepőbb legyen az égi akaratból bekövetkezett fordulat.¹² Azonban «nehéz elgondolni — írja Mgr. Duchesne¹³ — hogy Konstantin egész e pillanatig oly idegenül állott a kereszténységgel szemben. Ez az előadás, legalább is e ponton, egy kis mesterkéeltséget árul el». Ez az irodalmi fogás azonban nem Eusebius koholmánya, hanem magának a hitbuzgó császárnak agyában született meg, aki alig két évvel azután, hogy a Krisztus zászlaja alá állott, így ír az arlesi zsinatnak:¹⁴ «A mi Istenünk megfoghatatlan jósága nem engedi meg az emberiség mivoltát továbbra is sötétségben tévelyegni... Tudom én ezt ugyan sok más példából is, mégis a saját magam tapasztalatából állapíthatom meg ugyanezt. *Mert olyan dolgok voltak eleintén bennem, amelyek híjjával voltak az (isteni) igazságnak és úgy láttam, hogy nem veszek észre semmiféle olyan égi hatalmat, amelyet keblem titkos rekeszébe zárjak...* De az ég kémlelőtornyában trónoló Isten osztályrészemül adta, amit nem érdemeltem (t. i. megvilágította őt hitével) s kétségtelen, hogy már ki sem lehet mondani, el sem lehet számlálni azokat a jótéteményeket, melyeket nekem, szolgájának, égi jóakaratóval juttatott...» Pedig nem igaz, hogy valamikor hitetlen volt: tíz év múlva ugyancsak buzgóságától vezettetve elárulja, hogy «Már eléitől fogva s régen világos és kétségtelen volt mindenki előtt, aki a Mindenhatóról helyesen és józanul ítélt, hogy mily nagy volt a különbség, amellyel a kereszténység szent kultuszának gondos betartása elütött azoktól, akik küzdöttek ellene és akik le akarták kicsinyelni».¹⁵ Így hát semmi okunk sincs kétségbe vonni, amit Lactan-

¹² Ez a beállítást hitelre talált a legújabb irodalomban is: «Il a cédé à une impulsion soudain, d'ordre pathologique ou divin, comme en voudra», — írja például F. Lot, *La fin du monde antique* 1927, 35.

¹³ L. Duchesne, *Histoire ancienne de l'Eglise* 2e, 1907, 59: Il est difficile d'admettre que Constantin ait été jusqu'à ce jour aussi ignorant du christianisme. Le récit, sur ce point aux moins, décèle un peu d'arrangement.

¹⁴ Appendix Optati, ed. Ziwsa no. V. = H. v. Soden, *Urkunden zur Geschichte des Donatismus* (Kleine Texte 122), 1913 Nr. 18: «...incomprehensibilis pietas dei nostri nequaquam permittit humanam conditionem diutius in tenebris oberrare... habeo quippe cognitum multis exemplis, haec

eadem ex me ipso melior. Fuerunt enim in me primitus, quae iustitia carere videbantur, nec ulla(m) putabam videre supernam potentiam, quae intra secreta pectoris mei gererem... sed deus omnipotens in caeli specula residens tribuit, quod non merebar: certe iam neque dici neque enumerari possunt ea, quae caelesti sua in me famulum suum benivolentia concessit.»

¹⁵ Euseb., *Vita Const.* 2, 24 (p. 51 Heikel); v. ö. 2, 49 és 52, 55 (vége). — G. Pasquali, *Hermes* 1910, 376 kimutatta hogy e rendelet kivonatát Eusebius már előbb (20 sk. fej.) adta: de a fogalmazási zavar miatt nem tételezzük fel azt, hogy a teljesebb szöveget csak később szűrta volna be ide valaki.

tius e császár trónralépte után néhány évvel ír: «Trónra jutva a felséges Konstantin legelőször is azt tette, hogy a keresztényeket visszaadta vallásuk gyakorlatának és istenüknek; a szent vallás helyreállításának szentesítése volt első rendelkezése». ¹⁶ Nem hihetjük azt sem, hogy ez merőben csak politikai sakkhúzás lett volna. ¹⁷ Későbbi viselkedése világossá teszi, hogy hogy miért szüntette meg végleg 306-ban az üldözéseket, amelyeket már atyja is csak immel-ámmal hajtott végre: ¹⁸ a Krisztus hatalmába vetett hite miatt.

A birodalom többi részében ekkor még teljes súlyával nehezedett az államhatalom üldözése az Egyházra. Csak Itália és Afrika ura, a társ-császárok által el nem ismert Maxentius utasítja el szintén a véres elnyomás politikáját — csak a pápaválasztások alkalmával kitört utcai harcok okozói ellen hoz Rómában rendszabályokat — és egyenesen pártolja az Egyházat, 311-ben visszaadva ennek elkobzott fekvősegeit. ¹⁹ Egyebütt pedig a Krisztushívők javának hősiességén tört meg kipusztításuk kísérlete és szociális-politikai szervezetük hibátlan működésén a legsúlyosabb helyzetekben. 311-ben az üldözés fő mozgatója, Galerius császár, bár elvi álláspontjából nem engedett, kénytelen volt belátni a vérontás céltalanságát. Korszakos jelentőségű türelmi rendelete nyomán a börtönökből, számkivetésből és kényszermunkáról győzelmi büszkeséggel tértek vissza a hitvallók ujongó hittestvéreik közé, szenvedéseik friss jeleivel és elbeszélésével döböntve meg ellenfelet és jóbarátot; a templomok a pogányság szemelättára emelkedtek fel újra romjaikból. ²⁰ Az irtóhadjárat teljes csődjét fogcsikorgatva ismerte be ediktumában maga Galerius is. Azt, hogy mily döntő vereséget jelentett az állam és az egész addigi hivatalos kereszténypolitika számára ez a visszavonulás, kiemelték már mások. ²¹ Nem kisebb dolgot adott fel az imperium, mint azt a hosszú évszázadok óta üzött hatósági gyakorlatot, mellyel az államhűség bizonyítását pogány rítusok végzéséhez kötötte s mely a keresztényüldözések fő ütközőpontja volt. Meghajolt tehát az Egyház kezdetől

¹⁶ Lactant., De mortibus persecutorum 24, 9.

¹⁷ Amint Ed. Schwartz vélte, Göttinger gel. Nachrichten 1904, 520.

¹⁸ Lactant., id. m. 15, 7.

¹⁹ E. Groag, Realenc. d. class. Altertumswiss. (ezen túl rövidtve: RE.) 14, 2462 skk. E. Caspar, id. m. 101. H. v. Schoenebeck, id. m. 13 sk.

²⁰ Lactant., de mort. pers. 35, 2. Euseb., h. e. IX 1, 7 sqq.

²¹ Th. Zahn, Constantin d. Gr. u. die

Kirche, 1876, 11 sk. V. Schultze, Geschichte des Unterganges des griechisch-römischen Heidentums 1, 1887, 29. R. Mariano, Nuova antologia ser. 3, 27, 1890, 278. J. Geffcken, Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums, 1920, 91. A. Manaresi, L'Impero romano e il cristianesimo, 1914, 481 skk. K. Bihlmeyer, Theolog. Quartalschrift 94, 1912, 411 skk., 527 skk. J.—R. Knipfing, Revue Belge de philologie et d'hist. 1, 1922, 693 skk., stb.

fogva vallott álláspontja előtt, hogy hívőinek alattvalói megbízhatóságát és ragaszkodását az államfőkért és az államközösségért való tiszta imával hozza kifejezésre.²² A kereszténységnek akkor már minden tartományban erős gyökereket vert²³ mozgalma tehát végleg áttörte korlátait.²⁴ Az évszázad és a birodalom legégetőbb kérdése ott állott a kapuk előtt, erélyesebben követelve megoldását, mint valaha.²⁵ A valláspolitikai kérdések állottak akkor különben is az egész birodalmi belpolitika homlokterében, amit az előzményekre vetett rövid pillantással érzékelhetünk a legjobban.

Ismeretes, hogy a császárság intézményének szellemi megalapozása többszörösen átalakult az idők folyamán. Nyersen és egészében azt mondhatjuk, hogy az első század császárralna állampolitikai gondolaton nyugszik és római veretű, a másodikban erkölcs-bölcseleti az alapjellege és görög színezetű, míg a harmadikban létének vallásos megindokolása van előtérbe tolva a hellenisztikus Kelet jegyében.²⁶ Míg tehát a «principátus»-nak, azaz a mérsékelt korai monarchiának jogi természetű és objektív alkata volt, addig a «dominátus», vagyis a későrómai abszolutizmus vallásos érzésekre épített, szubjektív berendezés. Már a II. században felbukkan az a vezérgondolat, hogy a békeidők virágzását és a győzelmeket a harcban nem egyéni uralkodóerények szülik, hanem az istenség ajándékozta imádása jutalmául s így a vitézség és kezdeményező erő helyett a vallásos kötelmek buzgó teljesítése válik mind fontosabbá a császárok számára. E korszakban, amidőn a sokféle istenfogalom összevissza keveredett egymással és e folyamat egyre más és más kultuszt tolt előtérbe, szükséges volt az is, hogy a sok közül pillanatnyilag leghatékonyabb istenalakot igyekezzenek a trón megtámasztására felhasználni s így egyre szorosabb viszonyra lép egymással a «trón és az oltár»; a legerősebb istenség kiválogatása pedig egyúttal a monotheizmus felé való állandó közeledést is jelenti. Ez a haladás — tudjuk — már Aurelia-

²² Alföldi A., *Klio* 31, 1938, 323 skk. Ua., «Pisciculi, Franz Joseph Dölger dargebotten», 1939, 1 skk.

²³ A. v. Harnack híres művének (*Mission und Ausbreitung de Christentums in den ersten 3 Jahrhunderten*⁴, 1924) utolsó kiadása óta rengeteg új adat bizonyítja, hogy az Egyház helyzete sokkal erősebb volt 300 körül, mint még nemrég látszott. Így például az egyik legkésőbbben krisztianizálódott tartomány, Pannonia a Drávától északra fekvő részében, ahonnan régebben nem ismertünk keresztény lele-

teket, igen sok új nyomot szolgáltatott, melyek előzményei a tetrarchia koráig nyúlnak (legalább) vissza. Lásd Nagy Lajos, Szent István-Emlékkönyv 1, 1938, 31 skk. Nagy T., A pannoniai kereszténység története (*Diss. Pann. II 12*), 31 skk. Alföldi A., *Arch. Értesítő* 1940, 217 skk.

²⁴ Így p. o. A. Manaresi, id. m. 482.

²⁵ V. Schultze, id. h.

²⁶ R. Laqueur, *Probleme der Spätantike*, 1930, 3 skk. — a 3. sz.-ot kissé másképp jellemezve.

nus alatt (270—275 Kr. u.) elért odáig, hogy a sokféle istenfogalmat magába foglaló 'egységesített' napisten, a Sol dominus imperii Romani, mintegy menybeli császárja lett a birodalomnak. S ha a Diocletianus-féle négyesuralom elgondolása négy isteni védurat követelt is, nem kevésbé világos az uralkodószemélyek és égi patrónusaik összekapcsolásának elve ekkor sem, mely az egyeduralom helyreállítása esetében önmagától vezetett arra, hogy az egyetlen császár felett egyetlen isteni hatalom örökdjék.²⁷ Már pedig Konstantin az egyeduralomra tört. Természetesen ő nem történelmi hosszmetében látta e fejlődési folyamat irányát és célját, hanem a lefolyása által előállott, akkor már megérett helyzet pillanatának keresztmetszetében. Állásfoglalását azonban mit sem befolyásolta, hogy a történész szemével, vagy a politikus ösztönével vonta-e le a következtetéseit.

Az egyház pedig ekkor már nem volt oly jelentéktelen, politikailag elhanyagolható tényező, mint némelyek²⁸ vélik. Arra, hogy vezető szerepet töltsön be a későantik világban, megérett már.²⁹ Vallásának alaptétele, az egyistenhit és a szinkretizmusból kibontakozó legfelsőbb istenség fogalma már nem állanak nagyon messze egymástól. A keresztény erkölcsi kívánalmak és az üdvözülésről vallott felfogás rokonok a legmagasabb színvonalú pogány körök ideáljaival. A krisztusi theologia a görög filozófiai gondolkodás eszközeivel volt kiépítve, akárcsak a pogány szellemi arisztokrácia eszméi a legfelsőbb lényről. A keresztény kultusz ritusai sok hasonló vonást tartalmaztak a misztérium-vallások szent cselekményeivel és mindkét fél templomaiban a későantik művészet kifejezési formái nyújtották az áhítatkeltés és eszményítés eszközeit. E sok közös vonás mellett a kereszténység monotheizmusa eredetibb és tisztább a vetélytársak deizmusánál. Nála nemcsak a kiválasztott elmék remélhetik a legfelsőbb lényhez való felemelkedést, hanem bármely faragatlan ember is odajuthat ehhez a Krisztus példájának egyszerűen érthető átélése által és ez a vallásos élmény a megtisztulás vágyát és az örökélet eszményét is sokkal magasabbrendűen önti formába, mint a pogány megigazulási törekvések. A pogány istenemberek csak halvány ellenképei Krisztusnak, rossz utánzatok. — Így a pogányság már 'benne volt a kereszténység utcájában' s csak idő kérdése volt széthulló eszmevilágának alulkerülése.

²⁷ Alföldi A., «25 Jahre Römisch-Germanische Kommission» (előadás 1927. dec. 9-én), 1929, 19 skk. W. Weber, Probleme der Spätantike, 1930, 87 skk. Alföldi A. Pisciculi 12 skk. (42. jz. irodalom).

²⁸ Például O. Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt 1^a, 59 sk.

²⁹ A következő vázlat a K. Müller, Kirchengeschichte 1^a, 1929, 344 sk. által adott gondolatmeneten nyugszik.

Még fontosabb szempontunkból, hogy míg a pogány kultuszok tömege megannyi széteső egyed kusza halnazata csak, melyet híveik hiába igyekeznek utólag erőszakosan teozófiai rendszerbe préselni, vagy a «ninden istennek és istennőnek» ajánlott fogadalmakkal összefogni, addig a kereszténység kizárólagos, totális aspirációjú egysége a hozzá tartozókat egyedül a saját számára köt le. És ezt a tökéletes vallásos egységet elsőrangú szocialista szervezet kovácsolta össze társadalmilag — modern értelemben vett szocialista organizáció — céltudatos és kitűnő központi vezetéssel, nagyszerű szeretet-elvének testvéri közösségével, hallatlan fegyelmével.

De amennyire azonos alkatú az Egyház szervezete a multszázadi szocialista mozgalnakéval,³⁰ annyira másképp áll az állammal szemben, mint azok: az Egyház nem akarja felforgatni az imperiumot, nem gyűlöletet hirdet, hanem szeretetet s üldöztetése közepette is küzd azért, hogy loyális lehessen. Hogyan is kerülhette volna el Konstantin figyelmét e harcok szervezet kiválósága, mely Decius, Valerianus és Diocletianus hatalmas elnyomási kísérleteiből megújult erővel szökkent talpra? A mi észjárásunk szerint politikai szövetségre kellett volna ez uralkodónak gondolnia az Egyházzal, de a későókori ember az Egyház rendkívüli összetartó erejében csakis az istenség védelmének működését látta — aminthogy Konstantin írott nyilatkozataiból is ugyanaz a naív vallásos elképzelés ütökzik ki, amely kortársait jellemzi; nem az emberi szervezettel lépett tehát frigyre, hanem ennek istene védelme alá helyezte magát ő is.

Amikor féktelen hatalomvágytól sarkallva³¹ elindult Itália felé, hogy Maxentius uralmi területét is megszerezze a maga számára, Eusebius szerint³² püspökök is voltak a környezetében. És tényleg ott találjuk mindjárt Rómába való győzelmes bevonulása után (312 okt. 29) mellette Ossius kordovai püspököt,³³ aki mindvégig bizalmasa és kegyeltje maradt. Ossius tehát elkísérte őt Galliából s hogy mily nagy befolyása volt rá már ekkor, megmutatja az afrikai egyházi viszály elintézésében nyert császári megbízatása, hamarosan Maxentius legyőzete után. Nem lehet

³⁰ E párhuzamot kifejtette bizonyos fokig L. M. Hartmann, *Christentum und Sozialismus*³, 1916. Lásd hozzá megjegyzésemet: «25. Jahre Römisch-Germanische Kommission, 1929, 18, 53. jz.

³¹ Ed. Schwartz, *Göttinger gelehrte Nachrichten* 1904, 525., 526, 1. jz. E. Groag, *RE.* 14, 2471 sk.

³² Euseb., *Vita Const.* 1, 32.

³³ E fontos tényre Euseb., *hist. eccl.*

X 6, 2 alapján O. Seeck figyelmeztet, *Geschichte d. Untergangs d. antiken Welt* 1⁴, 495: «Da dessen Bischofssitz im galischen Reichsteil lag und er während des Krieges kaum etwas im Gebiete des Maxentius zu tun haben konnte, ist es mehr als wahrscheinlich, dass er mit dem Heere Constantins nach der Hauptstadt gekommen war.»

kétséges, hogy ez az ember — akiről sajnos nagyon keveset tudunk, s akinek az írásai is elvesztek — nagy szerepet játszott a Krisztushoz való pártoláson tépelődő Konstantin mellett a Milvius-hídi csata előtt és bizonyára éppen ennek jutalmául jutott a császári kegyekbe. Igaz, hogy Konstantin későbbi hadjárataira is vitt magával papokat, hogy azok a náikkal elősegítsék győzelmet és Osziusnak is lehetett ilyen feladata. De sokkal fontosabbak lehettek a császárral folytatott csendes beszélgetései, melyek folyamán kiformalódott utóbbi bensejében az az elhatározás, hogy Krisztushoz fordul segítségért és ha ezt elnyeri, végképp hozzá szegődik. Az is lehet, hogy az Osziuszal való tanácskozások vala nyiképpen előkészíthették azokat a sajátos feltételeket is, amelyek között Krisztusra bízta magát.

Mindazok a hitbeli előzmények, amelyek Konstantinus nagy elhatározását hosszú időn át kérielték — s amelyeket itt megkíséreltünk felvázolni — megmutathatják, hogy azok a szellemes kombinációk, amelyek az aktuális politikai helyzetből adódott sakkhúzásnak, vagy a nagy mérkőzés előtti túlfeszült idegállapot sugallta drámai fordulatnak minősítik ezt, nem állják meg helyüket. De az is világos Konstantin előző lelki fejlődéséből, hogy alap nélkül való, amit később maga beszélt és amit keresztény életrajzírója kiszínezett az isteni közbelépés váratlan voltáról. Már láttuk, hogy a trónon ülő misszionárius képzetének játéka ez, amely abba a formába öntötte lelki életének ezt a nagy eseményét, amelybe a pogány-mitikus elbeszélések a kegyeltjeik érdekében kritikus pillanatokban közbelépő égi hatalmak megnyilatkozásait öltöztetni szokták. Sok olyan prófécia forgott akkoriban közkezen, hogy a mindenek Urának Küldöttje kiválasztott valakit, ráruházta a hatalmat a világ titkos erői felett és e kinyilatkoztatás nagy élménye nyomán az új próféta prédikálni kezdett minden népeknek: térjete meg!³⁴ Ilyen próféta-élmény mozgatta Konstantint is, reveláció, mely mindent elhomályosított, ami előbb benne élt.

2. KONSTANTIN ISTENI JELENÉS-ÉLMÉNYE.

Mindenki emlékezik rá, hogy a caesareai Eusebius püspök hogy írja le egy negyed évszázad múlva Konstantin megtérését. Szerinte a császár buzgó imáját meghallgatva csodálatos jelenést küldött az Úr: a már lemenőben lévő nap fölött a kereszt fény sugarából kirajzolt jelét pillantotta meg az uralkodó seregével együtt s mellette az égre iródba

³⁴ Poimandres névtelen prófétája p. o., Corp. Hermet. I, 26.

e szavakat : «e jelben győzni fogsz». E jelenést még nem értette a császár — aki esküvel erősítette elbeszélése hiteles voltát Eusebius előtt — egészen addig, amíg Krisztus meg nem jelent álmában és meg nem hagyta neki, hogy az égen látott jegyet másolja le és használja védőeszközzül ellenségei ellen.³⁵ Így is tett, aranyból megcsináltatta, drágakövekkel ékesítette a Krisztus kezdőbetűivel díszlő, üdvösséghezó és veszélyektől megóvó hadijele, ³⁶ melyet azontúl seregei előtt vittek. A Krisztus névjegyét a sisakjára is rátétette, aminthogy később is viselte azon. Majd, mélyen felindulva ezen események által keresztény papokat hivatott magához, akik megmagyarázták neki Krisztus kilétét, működését s azt, hogy a kereszt a halálon való győzelemnek jelképe. E tanítás által meggyőződve arról, hogy tényleg isteni kinyilatkoztatásban volt része, keresztény papokat fogadott tanácsadókul, a Szentírás olvasásával óhajtott foglalkozni és Istennek szolgálni. Így legjobb reményekkel indult harcba Róma vérengző és züllött zsarnoka ellen.³⁷ Isten segítségével elindulva egymás után aratta győzelmeit a szörnyeteg seregein. És amint az Ūr Mózes és istenfélő népe kedvéért a tengerbe vetette a fáraó harci szekereit és seregét, a Vöröstengerbe süllyesztve válogatott vezéreit, úgy 'süllyesztette a mélybe, mint a követ' Róma falai előtt Maxentiust és testőreit, amikor ez a Konstantinnal együtt harcoló Ūristen elöl megfutamodva a Tiberis hajóhídján át menekült visszafelé. Hálaadó ének szállott az Ūr felé az égbe...³⁸

Konstantin tehát később úgy adta elő ezeket az eseményeket, mint a Krisztus által való kiválasztatásának revelációjából adódó csodák láncolatát — mintha nem is véres küzdelmeket kellett volna megvívnia, hanem csak zsolozsmás körmenetre indult volna. Életrajzírója pedig bizonyára meg is tódította, amit a császártól hallott, a csodákat minél jobban megnövelve és kiszínezve. A valóság kifelé, a szemtanúk számára, sokkal szürkébb volt e vakítóan fényes, épületes történetnél,³⁹ bár a jövő szempontjából semmivel sem kevesebb horderejű.

Nem mintha nem volna annak megbízható történeti magja, amit Eusebius mond. Hogy a Krisztus nevének görög kezdőbetűit feltétette a császár a Milvius-hídi csata előtt a sisakjára, azt hitelesen be lehetett igazolni a csak néhány évvel később vert pénzek segítségével. És ismer-

³⁵ Euseb., Vita Const. I, 28—29.

³⁶ Uo. 31.

³⁷ Uo. 32.

³⁸ Uo. 37—38; v. ö. 39.

³⁹ A részletekre nézve lásd «Hoc signo victor eris» című dolgozatomat, «Pisciculi

Franz Joseph Dölger dargeboten», 1939, I skk. H. Grégoire, Byzantion 14, 1939, 350 sk. ellenérvei nem hoztak új momentumot, amely fejtegetéseimet meg kellene változtatnom; lásd W. Ensslin, Klio 33, 1941, 358.

retes tény az is, hogy a Krisztus jegyét viselő hadijel legalább is valamivel később Konstantinus seregének — majd a keresztény császárságnak — legszentebb jelvénye lett. De a többi forrásokkal való egybevetésből kiderül először is, hogy Eusebius híradását egy nagy — bár könnyen magyarázható — félreértés ferdíti el.⁴⁰ Nem a kereszt volt az a varázserőjű jegy, amelyet a látomás mutatott, hanem éppen a X (Chi) és P (Rho) betűkből álló monogramm. A vízió szavahihető előadását — mely részben korrigálja, részben kiegészíti Eusebius adatait — Lactantiusnál találjuk meg, annál a keresztény rhetornál, aki Konstantin legidősebb fiának nevelője volt s aki ez eseményeknél csak egy-két évvel később írta meg az «üldözők haláláról» szóló könyvecskéjét. Szerinte az isteni jelenés nem valahol Galliában ment végbe és nem fényes nappal, hanem a döntő csata előtt közvetlenül és álmában jelent meg a császárnak a Chi-Rho egybefont jegye s vele a *hoc signo victor eris* szavak.⁴¹ Krisztus pedig ekkor arra utasítja, hogy katonái pajzsára (tehát nemcsak zászlajára és saját sisakjára) írassa fel e csodatevő jegyet.⁴² Lactantius szerint ez a X középebe illesztett gömbölyűfejú vonás volt, aminek az a magyarázata, hogy a sebbel-lobbal felmázolt Rho-nak ilyen gombosvessző formája lett a pajzsokon. És tényleg ebben az alakban örökíti meg a Chi-Rho-monogrammot egy 320 körül kiadott pénzsorozat, melyet számos verdében egyszerre veret ekkor Konstantin.

Az «e jelben győzni fogsz» csodás jelenése tehát történelmi tény — akkor is az, ha álmajelenés volt csak. És hogy megrázó élmény volt, nem a tömegek megtévesztésére szánt csalás, azt megdönthetetlenül bizonyítja az az egész énjét betöltő hév, amellyel Konstantin ettől fogva a Krisztus evangéliumának szolgálatába szegődött.⁴³ Nemcsak a sorsdöntő mérkőzés előtti felkorbácsolt idegállapot tehetett őt fogékonyá látomások iránt, mert jól tudjuk, hogy máskor is álmodott isteni utasításról, amikor valami nagy dologban kellett határoznia; új fővárosa alapítását is ilyen égi ösztönzésre vezette saját maga vissza.⁴⁴ Nem ő volt

⁴⁰ L. id. munkámban; Eusebius tévedését különben már G. Costa is látta, *Religione e politica nell'impero romano*, 1923, 245 sk.

⁴¹ Egy 350-ből való pénz hiteles tanúsága szerint ez a helyes szöveg, nem az «*in hoc signo vinces*», ami az Eusebius *ῥούτῳ νίκα*-jának újkori fordítása.

⁴² Lactant., de mort. pers. 44, 5—6.

⁴³ H. Grégoire és utána mások e látomást egy galliai pogány vízió utánzatának állítják be, amelyet egy panegyricus-író

ecsetel. Azonban már J. Bidez (*L'Antiquité class.* 1, 1932, 5 skk.) felismerte, hogy ez az Apollo-jelenés csak a dicsőítő-beszéd írójának fejében született meg s csak irodalmi fikció. L. még H. Lietzmann, *Sitzungsberichte der Preuss. Akad., phil-hist.* Kl. 1937, 264 skk.

⁴⁴ Sozom., h. e. II 3, 3. Theophan., *Chronogr.*, a. m. 5816. *Cod. Theod.* XIII 5, 7 s hozzá O. Seeck, id. m. 1^a, 473; 3^a, 559. H. Lietzmann, *Geschichte der alten Kirche* 3, 1938, 135, 1. jz.

az egyedüli, aki szilárdan hitte, hogy a felsőbb hatalmak ilyen úton vezérlik az embert — úgy, mint azon számtalan fogadalmi emlék állítóí, akik *somno monitus* megokolással rótták le hálájukat égi pártfogóik iránt. Korának legnagyobb újplatonikus filozófusa, az előző, még világosabb fejű nemzedékből való Porphyrius műveiben csakúgy hemzsegek a jóságos isteni lények és gonosz démonok, akik álomlátások útján irányítják a halandók életét; Porphyriusék szerint ráadásul még megidézni és elűzni is lehet varázslás által ezeket.⁴⁵ S az akkori keresztények színejava, mint például maga Lactantius, ugyane hiedelmekben élnek, csak éppen varázslás helyett a Krisztus nevétől és imával való idézésétől várják a démonűző hatást és a Megváltótól, meg a martirok hívásától várják azt, amit a pogány a maga jó démonjaitól. Annyira hitte mindenki hogy az istenség így irányítja választottjai sorsát, hogy a Konstantin-hoz politikailag alkalmazkodó Licinius is álomlátást színlelt Maximinus-szal való leszámolása előtt, isteni győzelem-ígéretet hazudva hozzá. Lactantius még hitte, hogy nála is valódi átélésen alapuló felsőbb ihlet⁴⁶ volt ez; hamarosan kiderült, hogy csak áltatásra szánt koholmány.

A Konstantin látomásához kapcsolódó elképzelések és fogalmak tehát a felcsigázott vallásos képzeletű későrómai szellemiség szüleményei: abban, hogy e babonával teli, alacsonyrendű későantik vallásosságtól megszabadulhasson, megakadályozta műveletlensége is. Igaz, hogy vannak, akik szerint «az előző uralkodókkal ellentétben a császári udvar levegőjében nőtt fel s kezdettől fogva felismerte az alapos és egyéni szellemi nevelés jelentőségét»⁴⁷, de ez nem így volt valójában. Az a jó-érzésű, de csiszolatlan illyricumi katona, akinek palotáiban Konstantin felnövekedett, nem arra fektetett súlyt, hogy fia magas műveltséget sajátítson el, hanem csak arra igyekezett, hogy jó hadvezért és ad nisztrátort neveljen belőle. Legfeljebb a kultúra tiszteletének illemszabályát szívta be e légkörben, amely arra ösztönözte, hogy saját fiainak már tényleg alapos klasszikus nevelést nyújtson.

Kétségtelen, hogy magas születése dacára *litteris minus instructus*, 'irodalmilag kevésbé művelt' volt, mint egy értékes forrásunk⁴⁸ meg-

⁴⁵ Julianus Apostata is tele volt e gondolatokkal: lásd p. o. G. Boissier, id. m. I⁸, 115. — Az álomjelenések jelentőségére a pogány és keresztény ókorban igen sok példát hoz fel A. Wikenhauser, *Pisciculi Fr. J. Dölger dargeboten*, 1939, 320 skk.; ezeket a későbbi ókorból még erősen ki lehetne pótolni.

⁴⁶ Lactant., *mort. pers.* 46, 2.

⁴⁷ R. Laqueur, *Probleme der Spätantike*, 1930, 7. — Aur. Victor, *Cæs.* 40, 12 kijelentése csak Konstantin fiának szóló üres hízlegés.

⁴⁸ Origo Constantini Aug. 2. (*Mon. Germ. Hist.*, auct. ant. 9. p. 7.

jegyzi. Maradt ugyan ránk kézjegyével kifogástalan irodalmi színvonalú, pompásan gördülő levél is, de ennek stílusa szinte kiabálja, hogy nem aláírója fogalmazta.⁴⁹ Evvel szemben keresztény hitkérdéseket boncoló, saját fogalmazású levelei s egyéb írásművei nehézkesen döcögő, terjengős tollrágcsálási termékek. Faragatlansága, bárdolatlan szenvedélyessége törvénykezésén is tükröződik.⁵⁰ Amint a világi irodalomban kevéssé volt járatos, úgy a Szentírást sem ismerte jól.⁵¹ A theologia szubtilis spekulációi annyira idegenek voltak számára, hogy egy kitűnő modern egyháztörténész⁵² hamisnak bélyegezte Alexander püspökhöz és Ariushoz intézett levelét, megrökönyödve a benne foglalt 'gyerekes badarságoctól', holott éppen ez a kezdetleges gondolkodás jellemezi az összes teológiai tartalmú írásait és árulja el a császári szerzőt.⁵³ Akármilyen büszke is volt a hitvédelmi kiskátékból merített hittudományi bölcsességére, akármennyire megtapsolták is udvaroncai hitbuzgó elmefuttatásait s végül akármennyire megfésülték is ezek szövegét mások, mégiscsak elárulják ezek, hogy a kereszténység dogmatikai alapjai teljes homályba burkolva maradtak előtte.⁵⁴

Nem is a kereszténység teológiai rendszere, s nem is magasztos erkölcsi tanítása ragadták meg e babonákba süllyedő kor szülöttjét, hanem Krisztus határtalan hatalmába vetett meggyőződése,⁵⁵ amelytől birodalma virágzását várta békében s győzelmet a háborúban. Sőt: amíg Krisztus be nem váltotta ígését, hogy megsegíti, addig nem szegődött hozzá. A pogány antik észjárás jellemző maradványa ez: a római feliratok tíezreinek záróformulája az, hogy *votum solvit libens merito* — tehát csak akkor váltották be az istenségeknek tett fogadalnakat, ha azok *rászolgáltak*. — Keresztény szempontból természetesen nagy visszaesést jelent ez a hitfelfogás. Közvetlenül ezelőtt még minden szen-

⁴⁹ Publili Optatiani Porfyrii carm., ed. E. Kluge, p. 39 sq.

⁵⁰ E. Kornemann, Röm. Geschichte 2, 1939, 433.

⁵¹ I. Heikel, Eusebius Werke 1, S. XXXIX. L. Wrzol, Weidenauer Studien 1, 1906, 253 skk.

⁵² P. Batiffol, La paix Constantinienne³, 1914, 315 sk. Ez ellen lásd már A. v. Harnack, Dogmengeschichte 2⁴, 1909, 194. Ed. Schwartz, Gött. gel. Nachr. 1905, 288 sk.

⁵³ H. Lietzmann, Gesch. d. alten Kirche 3, 1938, 151 és 4. jz.

⁵⁴ Uo., 113 és 151; ua., Sitzungber. Preuss. Akad. 1937, 274. — V. ö. még pld.

W. Hartmann, Konstantin d. Gr. als Christ und Philosoph in seinen Briefen und Erlassen (Beilage z. Progr. d. städt. Gymn. zu Fürstenwalde, Ostern 1902), 16 skk., aki hiába igyekszik általános frázisainak filozófiai háttérrel tulajdonítani.

⁵⁵ G. Boissier, id. m. 35. L. Wrzol, Weidenauer Studien 1, 1906, 266 sk. A. Manaresi, L'impero romano e il cristianesimo, 1914, 511 sk. F. Lot, La fin du monde antique 1927, 35 sk. H. M. D. Parker, A History of the Roman World from 138 to 337 A. D., 1935, 303. K. Müller, Kirchengeschichte 1², 1929, 363. O. Seock, id. m. 1⁴, 57 sk., stb.

vedést vállaltak a mártírok nemzedékei ez árnyékvilág hatalmasaitól, hogy a túlvilágon elnyerhessék értük jutalmukat. Szöges ellentétben evvel Konstantin keresztény meggyőződésének a földi siker az alapja, sikereit állítja oda mindenek elé hite helyességének bizonyítására. S vele kürtölik ezt világgá a tudós egyháztörténész és dogmatikus, Eusebius, a kitűnő műveltségű hitvédő és stilszta Lactantius, ellene pedig senki sem emeli fel a szavát...

A későrómai környezet alacsonyrendű vallásossága magyarázza meg a Krisztusmonogram kiemelkedő szerepét is. Mi ilyesféle dolgokban tisztán szimbolumot látunk, akkor pedig a lehető legkézzelfoghatóbb varázserőt tulajdonították nekik.⁵⁶ Hallgassuk meg például, amit Lactantius a kereszt jelével való szignálás hihetetlen hatalmának bizonyítására elbeszél: «Hogy mekkora félelmére van a démonoknak ez a jel, tudni fogja az, aki látja, amint Krisztus neve által megidézve elillannak az emberi testekből, melyeket megszállottak... Ennek a dolognak kimutatása nem nehéz. Mert amikor isteneiknek áldoznak (a pogányok), a szertartásos cselekmények semmi esetre sem hatnak, ha ott van valaki, akinek a kereszt jegye van a homlokán. És ez gyakran főoka volt annak, hogy gonosz uralkodók üldözték a (keresztény) igazságot. Ugyanis amidőn némelyek a mieink közül az áldozást végző kényurak kíséretében voltak, e jelet homlokukra vetve azoknak isteneit megszalasztották, hogy ne tudják az áldozati állatok belső részeire rávetíteni az eljövendő dolgokat. Amikor erre a béljósok rájöttek, a démonok ösztönzésére, akik számára felmetszéseiket végzik, panaszkodtak, hogy profán emberek keveredtek oda a szent cselekmény végzésénél s császáraikat felbőszítették arra, hogy Isten egyházát megostromolják...»⁵⁷ Ha Diocletianust és Galeriuszt egészen más okok vezették is a nagy keresztényüldözések megindítására, kétségtelen, hogy a varázserejű jegyeiktől való félelem ott ült az ő agyukban is, mely épp úgy tele volt e mechanisztikus világszemlélet számunkra együgyűnek tetsző képzeteivel, mint Konstantin feje. S mivel mindenki hitte, hogy ilyenféle varázserejű jelekkel, szavakkal,

⁵⁶ F. J. Dölger, Sphragis, 1911. Ua., Die Sonne der Gerechtigkeit und der Schwarze, 1919, 19 skk. Alföldi A., «Pisciculi» 17.

⁵⁷ Lactant., div. inst. IV 27, 1 sqq. (Corp. script. eccl. Lat. 19, 384 sqq.): *quanto terrori sit daemonibus hoc signum, sciet qui viderit quatenus adiurati per Christum de corporibus quae obsederint fugiant ... cuius rei non difficilis est probatio. nam cum diis suis immolant, si adsistat aliquis signatam frontem gerens,*

sacra nullo modo litant et hoc saepe causa praecipua iustitiam persequendi malis re-gibus fuit. cum enim quidam ministrorum nostri sacrificantibus dominis adsisterent, inposito frontibus signo deos illorum fugaverunt, ne possent in visceribus hostiarum futura depingere. quod intellexerent haruspices, instigantibus isdem daemonibus quibus prosecant conquerentes profanos homines sacris interesse egerunt principes suos in furorem, ut expugnarent dei templum...

ritusokkal szolgálatába állíthatja a magasabbrendű szellemeket (istene-
ket), lázasan keresték az emberek az ilyen megváltó formulákat. Az egy-
ház sem tudta egészen elkerülni ezt az atmoszférát. Eusebius állandóan
varázsszernek nevezi a Krisztus jelét, mely Konstantint győzelemre
segítette; és nemcsak közli, hanem nagy igyekezettel ki is színezi a csá-
szárjától hallott históriákat a Krisztus-névjegyes hadijel, a labarum
csodatételeiről.⁵⁸ Később más amuletteket is használt Konstantin: drága-
köves arany diadémájába a Krisztus vélt keresztjéből vett szögeket
forrasztotta bele és csatalova kantárába is. A század egyik legragyogóbb
elméje, Ambrosius püspök pedig áhítatosan ír e talizmánok hatásosságá-
ról...⁵⁹ Az sem véltelen, hogy uralkodónk éppen legsúlyosabb harca
idején folyamodott a Chi-Rho-jel varázsához. Az emberi gyarlóság ter-
mészetesen annál inkább fordul az ég felé csodáért, minél kevesebb
segítséget várhat emberi erőktől. De tudjuk már, hogy az Antoninusok
óta mind kevésbbé bízik a világ abban, hogy a császár jól verekszik s
mind erősebben abban, hogy jól imádkozik. A korszellem követelte,
hogy a «minden emberek legvallásosabbika», ily nagy válságban az
égiek segítségét igyekezzen megnyerni ügye számára.⁶⁰ A helyeshitű
császár győzelme így mindinkább ordállá vált: az igaz isten ítéle-
tévé.

Konstantin kereszténysége tehát nem a Krisztus szellemének fé-
nyességébe, hanem a babona sötétjébe volt burkolva. De hitének őszinte-
ségét, egész lényét átformáló erejét kétségbevonni lehetetlen.⁶¹ Álom-
élménye olyan erővel ragadta meg, mely hatásában felért az Eusebius
látványos csodájával.

312 október 28 előestéjén még csak egész zajtalanul indult el a
Krisztus névjelének birodalomhódító pályafutása. A sereg nagy része

⁵⁸ Euseb., Vita Const. 2, 7 és 9, stb. — Ma már a legkülönbözőbb szemléletű kutatók egyaránt e felfogást vallják, például: Th. Zahn, Konstantin d. Gr. und die Kirche, 1876, 14. O. Seeck, id. m. 1⁴, 57 sk. H. Koch, Konstantin der Grosse und das Christentum, 1913, 20. K. Bihl-meyer, Kirchengeschichte auf Grund des Lehrbuchs von F. X. Funk 1⁹, 1931, 70 stb. Napjainkban már inkább az ért-
hetetlen, hogy egy oly nagy tudós, mint Ed. Schwartz, azt írhatta az általunk
különbön szintén igen nagybecsült J. Burckhardt (Die Zeit Constantins d. Gr.⁵,
334) szellemében, hogy a ponte mollei
győztes «vorurteilsfrei, wie alle genialen

Despoten» volt (Göttinger gelehrte Nachr. 1904, 532). A felfogásnak ez az átalakulása
általános változást tükröz, amire Julianus
Apostata példája világíthat rá: «Ce prince,
dont on voulait faire à tout prix un
sceptique, un libre penseur, était réelle-
ment un illuminé qui croyait voir les dieux
et les entendre, un dévot qui visitait tous
les temples et passait une partie de ses
journées en prière.» (G. Boissier, id. m.
1⁸, 140).

⁵⁹ Ambros. De obitu Theodos. 47 (p. 61,
ed. Mannix).

⁶⁰ Lásd megjegyzéseimet: «Pisciculi» 17.

⁶¹ Így már O. Seeck id. m. 1⁴, 56.

pillanatnyilag aligha tudta, hogy e varázsjegy micsoda: az életre-halálra szóló viadal előtt vezére nem igen hirdethette, hogy a Megváltó védelme alá helyezte magát s katonáit, esetleg maga ellen zúdítva ezek érzelmeit. Nyugodtan feltehetjük, hogy a római bevonulásnál már kínos meglepetést okozhatott a pajzsokon felöltő jelvény, de ez egyelőre helyi tünet maradhatott. Konstantin első kereszténypártoló intézkedései sem kelthettek nagy feltűnést a Galerius türelmi rendelete és Maxentius kedvezései után. Halkan és símán kezdődő, minden erőszakos rázkódást óvatosan elkerülő zászlóbontásának híre nem terjedt a futótűz gyorsaságával. Ne feledjük azt sem, hogy a rádió sem röpítette még a híreket. A donatista püspökök az itáliai hadjárat után fél esztendővel is csak avval kedveskednek Konstantinnak, hogy igazságérzetében atyja miatt bíznak, aki tartózkodott az üldözéstől.⁶² az ő saját keresztény hitvallásáról mitsem tudnak. Még sokkal jelentősebb ennél, hogy Lactantius, aki nem sokkal később írhatta a *De mortibus persecutorum*-ot s aki már jól ismeri Konstantin megtérését, azért mégis csak Licinius-szal egyformán ünnepli őt, nem pedig mint az egyház egyedüli bajnokát, s az Úr kizárólagos kegyeltjét; nála még Licinius is részese Isten csodás segítségének harcaiban.⁶³ Senki sem látta még tehát, hogy mily hallatlanul messzire fog elmenni Konstantin a kereszténypártolásban. De ő maga tudta már.

3. KONSTANTIN KERESZTÉNY VALLÁSPOLITIKÁJÁNAK KEZDETI NEHÉZSÉGEI ÉS MOZGATÓERŐI.

J. Burckhardt szemében a Konstantin által hozott fordulat a kereszténységgel szemben egy hidegfejű politikus számításának műve, aki személyes meggyőződését utolsó pillanatig függőben hagyta.⁶⁴ E nagy

⁶² Optat. Milevit., *De schismate Donat.* 1, 22 (H. v. Soden, *Urkunden S.* 13): *Rogamus te Constantine optime imperator, quoniam de genere iusto es, cuius pater inter ceteros persecutores persecutionem non exercuit.* — E fontos tényállásra F. Stähelin figyelmeztet, *Zeitschrift f. Schweizerische Geschichte* 17, 1937, 408.

⁶³ Lactant., *mort. pers.* 46, 1 sqq. különösen 2: *Tunc proxima nocte Licinio quiescenti adsistit angelus dei monens ut ocius surgeret atque oraret deum summum*

cum omni exercitu suo: illius fore victoriam, si fecisset... Vesd össze ezzel a másik jelenést, uo. 44, 5: *Commonitus est in quiete Constantinus, ut caeleste signum dei notaret in scutis atque ita proelium committeret.* — Igen ki volt dicsérve Licinius természetesen az Eusebius egyháztörténetének első kiadásában is, v. ö. Ed. gchwartz, *RE.* 6, 1403 skk. V. ö. Joh. Straub, *Vom Herrscherideal der Spätantike*, 1939, 104.

⁶⁴ J. Burckhardt, *Die Zeit Constantins des Grossen*⁵, 334.

szellem felfogása a mai napig hat,⁶⁵ holott O. Seeck — a kereszténység iránt érzett gyűlöletét férfiasan leküzdve — már megmutatta, hogy Konstantin elhatározását nem a politika, hanem hite irányította és N. H. Baynes feltárta cselekedete vallásos rúgóit a saját okmányyszerű megnyilatkozásai alapján, melyek hiteles voltát végleg tisztázta.

Egy uralkodó személy döntései azonban, bármilyen okok és érzések születték is őket, megvalósulásuk pillanatában egy politikai ténykedés láncszemeivé válnak. Konstantinnak is mérlegelnie kellett, hogy milyen politikai hatást fog lépése kiváltani, tudnia kellett, hogy miután a régi kereszténypolitika felmondta a szolgálatot, nem állhat meg egy teljes kizárólagosságra törekvő, «totalitárius» szervezettel szemben azoknál a félmegoldásoknál, melyeket Galerius türelme és Maxentius jóakarata jelentettek. Amint az előtte való kormányzatok tagadó álláspontja és üldözései következetes politika megnyilvánulásai az Egyházzal szemben, úgy az ő rendszeres egyháztámogatása is az. És bármennyire igaz is, hogy Konstantin minden ilyirányú rendelkezése a vallásosság csatornáin keresztül ért el a politikai valóságba,⁶⁶ máris ott voltak mellette azok, akik a valláspolitikai kérdésekben a helyzettel való megalkuvás árán, vagy hajlandóságaik ellenére, kényszerből foglaltak így vagy úgy állást: a sógorával tartó Licinius kereszténypártolása, az általa szorongatott Maximinus türelmi proklamációja, majd Licinius későbbi visszafordulása a pogánysághoz mind e rovatba tartoznak.

312 október 28. után Konstantin nem irtotta ki egyik napról a másikra a pogányságot és nem tette kizárólagos államvallássá a kereszténységet. A két összeférhetetlen elem így ott állott egymás mellett, ami visszasságokat, bonyodalmakat teremtett. A modern kutatás ritkán értette meg ezen átmeneti helyzet kettős arculatát és vagy ki akarta küszöbölni — legalább is egyelőre — uralkodónk keresztény színvallását, vagy pedig ellenkezőleg, a pogányság szerepének határozott nyomait próbálta meg eltüntetni nála. Megint mások a tényekben rejlő kettősség

⁶⁵ E. Caspar, *Geschichte des Papsttums*, I 1930, 107 sk. érveit, aki szerint szintén «stärker als religiöses Gefühl bestimmte jedenfalls politische Berechnung sein Verhältnis zum Christentum», megcáfolja az, amit K. Müller, *Kirchengeschichte* 1^a, 1929, 361 sk. ir. Legmesszebb ment Konstantin keresztény érzésének tagadásában a kiváló H. Grégoire, *Revue de l'Université de Bruxelles* 36, 1930/I, 231 skk., akit sokan követtek.

⁶⁶ J. Bidez, *L'Antiquité class.* I, 1932,

5 így fejezi ezt ki: «Dans la mentalité d'un homme d'Etat, ne peut-il y avoir à la fois du mysticisme et du calcul? Les inspirations de l'Esprit ne peuvent-elles pas se faire sentir sous la forme de réflexions judicieuses? Les inspirations de cette sorte remplissent la vie de l'empereur Julien. Or, à maints égards, l'illuminé des cryptes mithriaques fut assez pareil à son oncle, le dévot d'un sanctuaire des Gaules.»

helyett Konstantin jellemében igyekeznek kétlakiságot felfedezni,⁶⁷ ellenmondást⁶⁸ találni. Gyarló halandónak jellemzi őt Piganiol,⁶⁹ aki ingadozott. «Tudatos kétértelműséget» látna valláspolitikájában még Baynes is.⁷⁰ Másoknak az a benyomása, hogy egyházbarát nyilatkozatainak nem felelnek meg cselekedetei ezekben az években.⁷¹ H. Lietzmann⁷² olyan formában képzei el ezt az állítólagos kétkulacos magatartást, hogy kereszténynek «csak keresztényekkel szemben s nem nyilvánosan» vallotta volna magát egész addig, amíg azt hitte, hogy ebből ránézve valamilyen politikai hátrány származhat. Pedig «igen naív szemlélet azt hinni, hogy ő ily erősen kiélezett ellentétek idején a két hitfelfogás között át tudott vitorlázni, úgy, hogy ezeknek hívei nem vették volna észre, hogy melyikhez tartozik».⁷³ Hiszen a császári rendelkezéseket akkor sem küldték suttyomban, ha véletlenül keresztény helytartónak voltak címezve, nem kezelhették őket bizalmas magánlevélnek. És vajjon hogy fér össze ezzel a képzeletbeli ‚rejtve-keresztény’ magatartással a pénzek világszerte guruló veretein feltűnő Krisztusmonogram a császár sisakján? Hiszen Lietzmann elvi magaslatról jól látta feltevése ellenkezőjét: «Egyetlen vonal az, amely fiatalságától nyílegyenesen fut haláláig s amely megengedi, hogy Konstantin vallási magatartásában is ugyanazt az egységet ismerhessük fel, mint politikai működésében. Ez a férfi egész ember, aki kezdettől fogva tudta, hogy mit akar és meg is volt az ereje hozzá, hogy megvalósítsa.»⁷⁴

⁶⁷ «Alle Aeusserungen seiner religiösen Gesinnung finden die Modernen zweideutig, weil sie sie zweideutig finden wollen», írja találon O. Seeck, id. m. 1⁴, 472. L. még F. Lot, id. m. 32 sk. — «Par malheur — írja szellemesen G. Boissier (id. m. 1⁸, 24) — quand nous avons affaire à ces grands personnages, qui jouent les premiers rôles de l'histoire, et que nous essayons d'étudier leur vie et de nous rendre compte de leur conduite, nous avons peine à nous contenter des explications les plus naturelles. Parce qu'ils ont la réputation d'être des hommes extraordinaires, nous ne voulons jamais croire qu'ils aient agi comme tout le monde. Nous cherchons des raisons acchées à leurs actions les plus simples ; nous leur prêtons des finesses, des combinaisons, des profondeurs, des perfidies dont ils ne se sont pas avisés. C'est ce qui est arrivé pour Constantin.»

⁶⁸ A. Manaresi, id. m. 513: «Perciò

Constantino appare nella storia quasi una continua contraddizione.»

⁶⁹ «Un pauvre homme qui tâtonnait» (A. Piganiol, id. m.)

⁷⁰ «Conscious ambiguity» (Cambr. Anc. Hist. 12, 1939, 685).

⁷¹ H. v. Campenhausen, Deutsche Literaturzeitung 1933, 1212. F. Stähelin, id. m. 414 sk.

⁷² H. Lietzmann, Sitzungsber. d. Preuss. Akad. 1937, 274.

⁷³ O. Seeck, id. m. 1⁴, 60 sk.: «Denn dass er in einer Zeit so scharf ausgesprochener religiöser Gegensätze zwischen beiden Glaubenslehren habe durchlaviieren können, ohne dass ihre Bekenner recht merkten, welcher er eigentlich angehöre, ist eine höchst naive Anschauung.»

⁷⁴ H. Lietzmann, uo. 275: «Es ist eine Linie, die von seiner Jugend bis zu seinem Tode gradlinig verläuft und damit auch in der religiösen Haltung Konstantins

Önkénytelenül is úgy szokták elképzelni Konstantin megtérését, mintahogy az millió más esetben lejátszódott: Hogy valaki az erkölcsi tisztulás vágyától hajtva alázatos szívvel kopogtat az Ekklézsia kapuján, elnyeri a keresztséget s ezután az Egyház törvénye szerint él, — akár kisember, akár király. Csakhogy ez nem ily tipikus jelenség volt, sőt ellenkezőleg, teljesen ki is esik a szokványos keretből. A világ leghatalmasabb embere Krisztus felé hajlik, de mielőtt meghódolna neki, álmában ihletve kísérletet tesz vele, hogy megsegíti-e. Mikor e segítséget elnyeri, felkarolja a Krisztusvallást, egyre jobban átadva magát neki. De még mindig csak szabad akaratából védi és istápolja a kereszténységet, melynek organizációjától teljesen független s egy pogány államműködésű birodalom korlátlan ura. Az Egyház nem követelődzhet vele szemben, csak mély hálával tekinthet rá s különben is örül, hogy fellélegezhet s az ellenfél megsemmisítésére még nem is gondol. A pogányság pedig bálványá magasztosított urát hajbókolva fogadja akkor is, amidőn ez kezdi a lába alól kihúzni a talajt. Nem egy addig jognélküli csoport forradalmi robbantásáról van itt szó, mely rögtön mindent fejetetejére állít. Nem alulról feltörő elemek fordítják fel a pogányság helyzetét, hanem felülről kezdi kiszorítani maga a karhatalom birtokosa, aki óvatosan és kíméletesen, de határozottan és nyíltan fog hozzá ahhoz, hogy átformálja az állam viszonyát a régi s az új valláshoz.

Nem akarván erőszakot alkalmazni, az Egyházat csak úgy tudta egyre erélyesebben emelni s a sokisten-vallást mindinkább magárahagyni és kikezdeni, hogy a pogányokkal szemben néha engedményeket tett, visszakozott, majd megint még fokozta fojtogató szorítását. Közben — alább kitűnik ez majd — észrevétlenül kezdte levetkőzni azokat az utolsó maradványokat, amelyeket áttérésekor nem tudott hirtelen elhagyni, hanem egyideig vonszolta még azokat, mint frissen kikelt lepke a gubóját néha; evvel egyidejűleg a kereszténység megtűrése helyett a régi vallások jutottak a megtúrtság állapotába és mutatkoztak már az irántuk való türelmetlenség jelei is. Mindez ingadozásokkal járt, melyeket a források elveszte miatt csak ritkán tudunk megmutatni, de nem lehettek ezek sem másfélék, mint amikor a donatista viszály és az ariánus szakadás megszüntetésére irányuló törekvései közben egy-egy erős egyéniség fellépésére, egyik vagy másik párt nyomására többször egymásután meglepő hirtelenséggel megmászta addigi álláspontját.

dieselbe Einheit erkennen lässt, welche seine politische Wirksamkeit charakterisiert. Dieser Mann ist aus einem Guss,

wusste von Anfang an, was er wollte, und besass auch die Kraft, es auch zu erreichen.

Megmásítja, de csak azért, hogy elháríthassa az útjában tornyosuló akadályokat : ezt a hajlékonyságot⁷⁵ figyelhetjük meg majd a befolyásos római pogányokkal szemben is nála. Ezek a kisebb kilengések az ellentétes mágneses sarkok között ahhoz a zeg-zug-vonalhoz hasonlíthatók, melyeket a vitorlás ír le, hogy a szelet minél jobban kihasználja, anélkül, hogy menetcélját szem elől tévesztené.

Ez annak ellenére is áll, hogy ezeket az ingadozásokat nem mindig hideg meggondolás váltotta ki. Konstantin hangulatainak rabja volt és pillanatnyi benyomások hatása alatt a végletek felé ragadta szörnyű dühe. Ha vetélytársainak s ezek számos párthívének láb alól tételét némi szemethunyással a barbár korszellem rovására írjuk is, legidősebb legényfia és felesége meggyilkoltatása megdöbbenően tárja fel dührohamaik rettentő hatását.⁷⁶ Hogy fékevesztett haragjában vallási ügyekben is nagyokat fordult, nyomon követhetjük az ariánus küzdelmek idején⁷⁷ és ily felfortyanás következménye volt a római pogány arisztokráciával való drámai összeveszése is ; de amit mérgében tett, megváltoztatta, amikor lecsillapodott s így hirtelen természete sem borította fel célkitűzéseit, észmunkáját.⁷⁸

Konstantin valláspolitikájának megértéséhez igen fontos, hogy az nem volt sztatikus,⁷⁹ hanem dinamikus. Nem a béke nyugalmára törekvő kormányzás ez — mint a lojalitás biztosítására és a felforgató szervezkedések megakadályozására irányuló tradicionális római irányelvek alkalmazása a vallásokkal szemben — hanem a hadvezér intézkedéseinek láncolata, aki a küzdelmek folyamán alakítja ki taktikáját. A Krisztus névjelének felvétele óta állandóan módosítja magatartását, egyre távo-

⁷⁵ Jól írja már V. Schultze, id. m. 1, 58 sk. : «So wenig (die Religionspolitik Konstantins) die Klugheit und vorsichtige Überlegung ihres Urhebers und Leiters verleugnet, so wenig ist sie eine ziellos hin- und herfahrende. Sie enthüllt auf der einen Seite das bewunderungswürdige Talent Konstantins, rücksichtslos oder schonend zu sein, je nach der Beschaffenheit der Umstände, aber sie zeigt auf der andern Seite nicht minder seinen festen Willen in der Richtung auf das eine Ziel hin.»

⁷⁶ V. ö. pld. L. Wrzol, Weidenauer Studien 1, 1906, 248 skk., stb.

⁷⁷ Athanas., Apol. contra Ar. 87, 2.

⁷⁸ Konstantin jelleme a valóságban olyan lehetett, mint amilyennek Philo-

storgios festette korábbi forrás nyomán s ahogy ezt Philostorgios legjobb ismerője a következő módon összegezi : «Nous l'y voyons à tout propos brutal et décidé autant que perspicace et intelligent. Trop pratique et expéditif pour avoir des scrupules dans le choix des voies et des moyens, autant il aime à se montrer loyal, doux et charmeur, autant à l'occasion il ruse, il dissimule, puis, tout d'un coup, frappe et sévit. Avant tout, il est homme d'action». (J. Bidez, Byzantion 10, 1935, 412 sk.)

⁷⁹ Mint p. o. újabban J. A. Knipping, Cathol. Hist. Review n. s. 4, 1924, 501, vagy R. Laqueur, Probleme der Spätantike 1930, 7 sk. beállítja.

lodva a pogány köröktől s eszméiktől, mígnem negyed század alatt teljesen meg nem fordítja az állam s a vallások addigi viszonyát. E folyamatot fokról-fokra nyomon fogjuk követni s azt látjuk majd, hogy három lépcsőzetben bontakozik ki teljesen. Első szakasza a Licinius-szal való leszámolás feszültségének kirobbanásáig tart (312—320) s ezalatt a pogányságot még alig meri bántani, csak az egyházat emeli mind erélyesebben. A második időszakban a Krisztus egyházát az állami élet előterébe tolja s megindítja a pogányság elleni frontális támadást (320—330). Végre a harmadikban (330—337) elszakít — egy-két vékony szál hijján — minden fonalat, amely őt még a nemzeti multhoz kötötte s a Keleten emelt új fővárosából irányítja harcát a régi vallások ellen; most már csak halála akadályozza meg abban, hogy azokat be ne tiltsa, csak a rómvárosi tradícióhoz nem mert még ekkor sem hozzányúlni.

E hármastagozást a pogányok is észrevették és mivel ez számukra fokozódó romlást, elnyomást hozott, a jólétben s dúskálásban elpuhult s elbizakodott, fokozatosan züllő zsarnok képébe öltöztették Konstantin uralmát,⁸⁰ amely a görög irodalom kezdeteitől a római kor végéig esz-közül szolgált arra, hogy az uralmon lévők ellen táplált ellenséges érzéseket kiöntsék.⁸¹

Vessünk még egy pillantást azokra a mozgatóerőkre, melyek Konstantint arra sarkallták, hogy az imént vázolt utat megjárja. Az első ezek közül a saját forradalmár természete, melyet Julianus híres ki-
fejezése⁸² úgy írt körül, hogy 'bűnös újító, felforgatója az ősi törvényeknek s a rég megszentelt hagyományoknak.' Korlátlan teret nyújtott újítási szenvedélye érvényesülésére⁸³ a császári omnipotencia. Reformjai az állami élet minden területén egységesítésre törekedtek és az abszolút császárság nevezőjére hozott új egységes életformához hozzátartozott a vallás uniformizálása is. E ponton az Egyház és Állam elgondolásai találkoztak.⁸⁴

Alaptermészeténél nem kisebb erővel indította elhatározásait keresztény meggyőződése, amely nem egészen krisztusi szelidségű volt. Igaza

⁸⁰ Eutrop., Brev. X. 6, 3: *Verum insolentia rerum secundarum aliquantum Constantinus ex illa favorabili animi docilitate mutavit.*

⁸¹ Az Epitome de Caesaribus (41) három periodusa: *praestantissimus-latro-pupillus* alapján osztotta be A. Piganiol Konstantinusról szóló művét. De lásd e topikáról megjegyzéseimet: A gót mozgalom és

Dácia pusztulása (K.-ny. az Egyet. Philol. Közöny. 1929/1930. évi köteteiből), 21 skk.

⁸² Ammian. 21, 10, 8.

⁸³ Eutrop. X 8, 1: *Multas leges rogavit, quasdam ex bono et aequo, plerasque superfluas, nonnullas severas...*

⁸⁴ Ed. Schwartz, Gött. gel. Nachr. 1904, 536.

van Baynesnek,⁸⁵ hogy e könnyen dühbeguruló ember az Ūristent is ilyennek képzelte el; kevéssel megtérése után írja már egy afrikai kormányzójának, hogy Isten szigorúan bünteti azokat, akik tiszteletét meggyalázzák és jótéteményeivel halmozza el azokat, akik őt szolgálják.⁸⁶ A Lactantius röpiratának levegője ez az üldözők szörnyű halállal való bűnhődéséről, mely szintén ekkortájt keletkezett s melynek gondolköre rendkívüli hatással volt rá. Nem ájtatoskodó szóbeszéd az, ha már 313-ban azt írja a donatistáknak, hogy tettei megítélését Krisztustól várja.⁸⁷

Istenfélelme mellett igazi missziós tudat⁸⁸ is lángolt benne. Az istenség által kiválasztott s vezérelt uralkodó fogalma köztulajdona az egész ókori eszmevilágnak. Már az előzásiai nagykirályok hirdetik égi küldetésüket; ezektől s a fáraóktól pedig tovább száll ez a tömegeket elszédítő, misztikus varázs a hellenisztikus királyokra és Róma imperátoraira. Konstantin a maga védőistenét nem örökölte, mint annyian mások, hanem maga választotta s választását egy megrázó erővel átélte kinyilatkoztatás pecsételte meg. Ez az élmény — céloztunk már rá — próféta reveláció. Csakhogy ezúttal a próféta nem a megszállottak rongyos mezében lépett fel, hanem a világ első hatalmasságának bíborés aranyruhájában; nem agyrém-démonok fölött uralkodott, hanem a földi mindenhatóságot nyerte el az Egektől; nem erkölcsi megújítást hirdetett, hanem földi boldogságot ígért. Bármily különös is a spirituális profécia e materializálása, pontosan az a fordulat ez, amely az előző generációk égre meresztett szemű szenvedő kereszténységét annak a földi Kánaánnak egyházától választja el, amelynek ígéretföldjére Konstantin vezette át.

Konstantin térítő szándéka avval az uralmi akarattal egyesült, amely őt az egyeduralomhoz vezető irtó háborúkra s a világbirodalom egykézben való egyesítésére ösztökélte s így a kettő együtt soha nem látott erejű lett.

Már 314-ben, az arlesi zsinathoz intézett átiratában⁸⁹ *famulus Dei*-nek, Isten szolgájának nevezi magát, úgy, mint később oly gyakran.⁹⁰ Amikor már egyedül uralta az egész római világot, így írja le a saját

⁸⁵ N. H. Baynes, id. m. 14.

⁸⁶ Euseb., hist. eccl. X 7.

⁸⁷ Append. Optat. Milev., ed. Ziwsa, no. V=H. v. Soden, Urk. p. 24. Kíírva a 121. jz.-ben.

⁸⁸ Melyet igen találóan jellemez Baynes, id. m. 29 sk.

⁸⁹ Appendix Optati Milev., no. V=H. v. Soden, Urkunden zur Gesch. d. Donatismus (Kleine Texte 112), 1913, p. 23

⁹⁰ Legutóbb egy csomó helyet gyűjtött erre össze az Eusebiusnál található dokumentumokból Joh. Straub, id. m. 246, 226 jz.

tevékenységét,⁹¹ előrebocsátva az üldözők keserves bűnhődését: «Mivel ily nagy s nyomasztó istentelenség nehezedett az emberiségen, mivel ez, mint valami pestisszerű betegség teljes pusztulással fenyegette az államot, és egy alapos megszabadító megmentésre volt szükség, miféle megváltást eszelt ki e bajból az istenség?... Az én szolgálatomat az Isten óhajtotta és elhatározása kivitelére engem alkalmasnak ítelt; így hát elkezdve a tengertől, ott messze a britannoknál, s azoktól az országoktól, ahol a napnak... le kell nyugodnia, magasabb hatalommal elűztem mindenütt az uralkodó rémségeket s eloszlattam azokat, hogy az emberi nem, az én közvetítemem által kitanítva, a légszentebb törvény szolgálatába visszatérhessen és egyszersmind a legszentebb vallás a Mindenható hatalmas vezetése alatt elterjedhessen.» «Miután meggyőződtem arról, hogy ez a legnagyobb feladat, s hogy ez kegyteljes ajándék az én számomra, a Kelet országaiba is eljöttem...»

A császári misszionárius tevékenységének képéhez tartozik az a nagyszabású propaganda, melyet szóban, írásban és képzőművészeti eszközökkel fejtett ki. Látni fogjuk, hogy a Krisztus névjele a saját megtérését kísérő isteni kinyilatkoztatásnak és a megtérése jutalmául nyert isteni segítségnek jelképévé vált ábrázolásain. S ha a császárnak a saját látományáról szóló elbeszélésében nyilvánvaló a legendaképződés,⁹² úgy ezt a legendát térítő célzattal első sorban maga a császár színezte ki s szötte, nem várva meg, hogy az Egyház a szentek glóriájával vegye körül alakját. (Nem véletlen, hogy az «én-stílus», a prófétai küldöttek első személyben való prédikációja, a későrómai megváltócsászár rendeleteinek is sajátja: ha addig az általuk hozott aranykor megváltóinak hirdethették magukat az uralkodók, úgy nem meglepő, hogy Konstantin ezt új vallása keretei közt is megteszi, a szükséges módosításokkal.)⁹³

A monogrammon kívül birodalomszerte mutatták a szobrok, festmények és éremképek mindenkinek «ő legvallásosabb Felsőge» égrenézve imádkozó áhítatos orcáját.⁹⁴ Feliratok hirdették szobrain,⁹⁵ palotája

⁹¹ Euseb., Vita Const. 2, 28 és 29.

⁹² H. Lietzmann, Gesch. d. alten Kirche, 3, 1938, 62: «Die Legendenbildung ist hier mit den Händen zu greifen».

⁹³ Tehát nem egyéni hiúság és a mérhetetlenbe nőtt öntudat beszél Konstantinból, mint például L. Wrzol hiszi, Weidenauer Studien 1, 1906, 251: «Seine Eitelkeit zeigt sich zweifellos auch darin, dass er sich in dem Gedanken, Gottes

ausgewählter Diener zu sein, berufen, die Feinde Gottes zu besiegen und die Welt christlich zu machen, so wohl fühlte.»

⁹⁴ H. Lietzmann, id. h. téved, hogy erről nem lehetett tudni, hogy keresztény. Lásd már O. Seeck, Zeitschrift für Numismatik 21, 1898, 29 sk. és alulírott fejtegetéseit, «25. Jahre Römisch-Germanische Kommission», 1929, 42 skk.

⁹⁵ A rómvárosi szoborról l. alább.

kapuján⁹⁶ s egyebütt, hogy Krisztus segítette ellenfelei legyőzéséhez és a világalomhoz. Festmények ábrázolták, amint a pogányság sárkánykígyóját leszúrja.⁹⁷ Propagandáját sokszorosan visszhangozza és felerősíti az Egyház vezető személyiségeinek szava, akik Isten küldöttjének nevezik őt,⁹⁸ új Mózesnek titulálják.⁹⁹ Ha egy ízben a püspökök hivatásával szemben úgy jelölte meg a saját feladatát a császár, hogy ő az egyházon kívül állók Istentől rendelt lelkipásztora-felügyelője,¹⁰⁰ úgy nem az a lényeges ebben, hogy a pogányokat, eretnekeket, vagy a határon kívül élőket értette-e a «kivülállók» alatt: kétségtelenül «azt akarta éreztetni ezzel, miszerint azt az Istentől nyert elhivatást érezte magában, hogy az Egyházat megbecsültté tegye az egész világ előtt és vezetői határozatainak érvényt szerezzen».¹⁰¹ De úgy véljük, hogy e kifejezőmódja csak ugyanannak az óvatosságnak szülötte, amellyel a zsinatokon a tanácskozások hagyományos formáinak betartására vigyázott, a püspökökkel határozottatott el mindent s maga csak úgy lépett fel, mint ezek akarátának végrehajtója, holott végeredményben azok csak az ő akarátának szereztek érvényt az Egyház teljes egyesítésére irányuló törekvéseiben.

Konstantin a valóságban a mindenek püspökének érzi magát, valódi pápának s ha Eusebius így nevezi őt egy alkalommal, fején találja a szöveget.¹⁰² De titkos gondolata még tovább ért és a Krisztus apostolajval egyenrangúnak érezte szerepét. Természetesen csak mások nevezik apostolinak,¹⁰³ de új fővárosában határozott kívánságára úgy temették el az Apostolok általa emeltetett székesegyházában, mint tizenharmadik apostolt, a hat-hat Krisztustanítvány jelképes sírjaival koporsója két oldalán.¹⁰⁴

⁹⁶ Mamboury—Th. Wiegand, Die Kaiserpaläste von Konstantinopel, 1934, 7 sk.

⁹⁷ L. alább,

⁹⁸ Amit helytelenül von kétségbe Joh. Straub, id. m. 244, 211 jz.

⁹⁹ E. Becker, Zeitschrift für Kirchengesch. 31, 1910, 161 skk.

¹⁰⁰ Euseb., Vita Const. 4, 24: ἀλλ' ὑμεῖς μὲν τῶν εἰσω τῆς ἐκκλησίας, ἐγὼ δὲ τῶν ἐκτὸς ὑπὸ θεοῦ καθεσταμένους ἐπίσκοπος ἂν εἶην. — V. ö. E. Ch. Babut, Revue critique d'histoire et de la litt., n. s. 68, 1909, 362 skk. E. Caspar, id. m. 1, 117. Joh. Straub, id. m. 244 skk., 218 jz., stb.

¹⁰¹ G. Boissier, id. m. 1³, 58.

¹⁰² Euseb., Vita Const. 1, 44: οἶά τις

κοινὸς ἐπίσκοπος ἐκ θεοῦ καθεσταμένους. — V. ö. ugyanott 4, 8: οἶά τις κοινὸς τῶν ἀπανταχοῦ κληρικών.

¹⁰³ Például Zonaras XIII 4, 20 (3, p. 23, 7 Büttner—Wobst): ὁ δ' ἰσαπόστολος αὐτοκράτωρ.

¹⁰⁴ Euseb., Vita Const. 4, 60. — A. Kaniuth, Die Beisetzung Konstantins des Grossen, 1941, 18. 26, 36 skk. 60 skk. Lásd még: A. Heisenberg, Grabeskirche und Apostelkirche, 1908, 115 sk. R. Baumstark, Röm. Quartalschrift, Suppl. 19, 1913, 253. H. Koethe, Jahrbuch d. Deutschen Arch. Inst. 48, 1933, 187. O. Weinreich, Triskaidekadische Studien, 1916, 12.

4. KONSTANTIN ÖNÁLLÓ VALLÁSPOLITIKÁJÁNAK ELSŐ SZAKASZA: A MILVIUSHÍDI CSATÁTÓL A LICINIUS-SZALVALÓ LESZÁMOLÁS FESZÜLTSEGÉIG. a) A KERESZTÉNY-SÉGGEL SZEMBEN.

Egykor Iulius Caesar, abban a tudatban, hogy csak a monarchia kormányozhatja a roppant nagyra dagadt birodalmat, egyszerre és minden átmenet nélkül keresztül akarta hajtani a szervezeti átalakulás összes követelvényeit, amelyek azután csak két és fél száz év fejlődése által valósulhattak meg. Hiába ismerte fel vaslogikája ezen átforgalmazás összes következményeit és irányvonalait, nem számolt a régi államforma nagy erőtartálékjaival, s ezek elsöpörték próbálkozását; csak kiméletesen, szinte rejtve újító utóda tudta az egyeduralom tartóoszlopait beleépíteni a reszpublika öreg épületébe. Most fordítva történt. A konzervatív Diocletianus kísérletét, hogy a császári parancsuralmat a régi valláserkölcsi alapon, római módon öntse végleges formába, balsiker kísérte. Most a könyörtelen következetesség ideje jött el: ami még a régiből maradt, nem tudta az újat feltartóztatni. Csak a bevégzett tények ébresztették fel a római arisztokráciát elernyedtségéből.

Mielőtt átlépte a Tiberist Konstantin, csak Krisztussal kellett számolnia, aki megszállotta, de azután össze kellett találkoznia már a nyájával is, melynek elnyomásába csak nemrég fáradtak bele a hatalom birtokosai s amelyet még mindig nem tartottak kívánatos társadalmi csoportosulásnak a vezetőkörök. Utódait még elemi erővel ragadta meg a ragyogó mult, amikor Róma kapuján beléptek: Konstantinban nem kelt áhítat az ősök építette felséges templomok között, amelyeket a világ csodái közé soroltak. Felforgató tervek forogtak a fejében és mindjárt hozzá is kezd megvalósításukhoz.

Rómában indultak meg kereszténypártoló intézkedései.¹⁰⁵ Legelső dolga még nem lehetett más, mint hogy az Egyház iránti legális türelmet biztosítsa az előzőleg már kialakult helyzet alapján. Első rendelete való-

¹⁰⁵ A kiterjedt irodalmat N. H. Baynes id. művében (fent, 1. jz.) találja együtt a legügyesebben az érdeklődő. Lásd például W. Hartmann, Konstantin d. Gr. als Christ und Philosoph in seinen Briefen und Erlassen (Beilage zum Programm d. städt. Gymn. zu Fürstenwalde, Ostern, 1902) 6 skk. F. Savio, *Civiltà cattolica* anno 64, vol. 2, 385 skk., 556 skk. J.—R. Palanque, *Byzantion* 10, 1935, 612, stb., stb. — Azok, akik azt hitték, hogy a ponte mollei

csata előtti vízió koholmány, az utána történt kereszténytámogató intézkedéseket is kétségbe kellett vonják, még pedig úgy, hogy hamisnak bélyegezték Eusebius életrajzának és a donatista vizsályra vonatkozó aktagyűjteménynek adatait. Ez ma már teljesen túlhaladott álláspont, lásd p. o. Baynes, id., m. 68 skk. 75 skk., továbbá Pisciculi Fr. J. *Dölger dargeboten*, 1939, 1 skk.

színiüleg csak a Galerius ediktumát hirdettette ki a zsarnoknak bélyegzett Maxentius érvényüket vesztő rendelkezései helyett.¹⁰⁶ Csak az tűnik fel már ekkor, hogy nem elégszik meg a saját uralmi területén élő keresztények szabadságjogainak biztosításával, hanem még 312 végén nyomást gyakorol a keleti részekben uralkodó Maximinus Daza-ra, hogy az üldözéseit abbahagyja. E buzgalom már elárulja, hogy megtért.¹⁰⁷ De sokkal jelentősebb még az az erőfeszítése, hogy Liciniust is megnyerje kereszténypárti politikájának s hogy ez 313 elején Milánóban — hacsak egyelőre is — sikerült.¹⁰⁸ Nagyon valószínű, hogy még a Licinius-szal való meg egyezés előtt kibocsájtotta azokat a rendelkezéseket, amelyeket kisvártatva amavval is elfogadtatott Milánóban¹⁰⁹ s amelyekről mi azon fogalmazásban vehetünk csak tudomást, amelyben Licinius Daza halála után elfoglalva a Keletet, ott kihirdette ezeket.¹¹⁰

¹⁰⁶ Így utoljára E. Caspar és E. Stein nyomán például J.—R. Palanque, id. m. 609. — E rendelet kiadásáról csak úgy értesülünk, hogy a milánói megbeszélések alapján nemsokára visszavonják, nem találva már elég liberálisnak.

¹⁰⁷ Lactant., de mort. pers. 36, 3 és 37, 1. Euseb., hist. eccl. IX 9, 12 sq. A. Piganiol L'empereur Constantin, 1932, 88 skk., aki jól látja, hogy «C'est cette hâte qui nous autorise à parler du miracle du Pont Milvius et d'une révélation soudaine.» Ed. Schwartz, Göttinger gelehrte Nachr. 1904, 528, 2. jz. O. Seeck, id. m. 1⁴, 147 és 503. N. H. Baynes, Class. Quarterly 18, 1924, 194. K. Bihlmeyer, Theol. Quartalschrift 94, 1912, 411 skk., 527 skk., stb.

¹⁰⁸ Lásd p. o. P. Batiffol, La paix Constantinienn³, 1914, 260 skk., stb.

¹⁰⁹ Itt N. H. Baynest követjük, Cambridge Ancient History 12, 1939, 686: «Technically it may be true that there was no Edict of Milan, but... that is because Constantine had already accorded to all his subjects those rights which were granted to the provinces of Asia in the letter issued at Nicomedia by Licinius a few months later, which itself summarized Constantine's legislation promulgated by him as senior Augustus after the crowning mercy of the Battle of the Milvian Bridge».

¹¹⁰ A milánói programm kritikája és szelektált irodalma: N. H. Baynes, Constantine the Great and the Christian

Church, 1931, 11 és 69 skk., 42 jz. A nagy tömegből kiemeljük a következőket: O. Seeck, Zeitschr. d. Savigny-Stiftung f. Rechtsgeschichte, rom. Abt. 10, 1889, 182. Ua., Zeitschrift f. Kirchengesch. 12, 1891, 381 skk. és Geschichte des Untergangs der antiken Welt 1⁴, 498 sk. H. Hülle, Die Toleranzerlasse der römischen Kaiser, 1895. E. Stein, Geschichte des spät-römischen Reiches 1, 1928, 141, 3. jz. és Catholic Historical Review 21, 1935, 131. P. Batiffol, Le Correspondant, 10 Mars 1913, 839 skk. és La paix Constantinienn³, 1914, 230 skk. J. Wittig, 19. Supplementband d. Röm. Quartalschrift, 1913, 40 skk. K. Bihlmeyer, Theol. Quartalschrift 96, 1914, 65 skk., 198 skk. G. L. Perugi, Roma e l'Oriente anno 3, vol. 6, 1913, 273 skk. R. Pichon, Revue des deux mondes 83, 1913, 340 skk. E. Galli, La scuola cattolica, anno 41, vol. 2, 1913, 39 skk. F. Meda, Rassegna nazionale, anno 35, vol. 189, 1913, 473 skk. W. Schnyder, Die Anerkennung der christlichen Kirche von Seiten des röm. Staates unter Konstantin d. Grossen (Jahresbericht der kantonalen höheren Lehranstalten in Luzern 1912—1913). I. A. Heikel, De Constantini imperatoris scriptis eden-dis, 1916, 17 skk. J. R. Knipfing, Zeitschrift f. Kirchengeschichte 40, 1922, 206 skk. és Catholic Historical Review n. s. 4, 1925, 483 skk. H. Florin, Untersuchungen zur diocletianischen Christenverfol-

Ezek az új rendszabályok nagy haladást jelentenek: a Galerius rendelete türelmet parancsolt, Konstantin akarata pedig jogi és politikai egyenlőséget adott a kereszténységnek a többiekkel.¹¹¹ Míg az előbbi csak beszüntette az elnyomást, addig most bőséges és teljes jóvátétel kárpótolja az Egyházat a vagyonekbevételekért.¹¹² És ha Konstantinnak az is a kiindulása ezen rendszabályoknál, hogy egyenlő jogokat kapjon a Krisztus egyháza a pogánysággal, ez még nem minden. A Licinius által is kiadott rendelet jelzi, hogy az uralkodók a keresztény istennek köszönhetik sikereiket¹¹³, tehát más szóval a kormányzat már erre támaszkodik.¹¹⁴ A Róma falai alatt vívott győzelem utáni hónapokban már azt is megfigyelhetjük, hogy a hivatalos világ által addig csak becsmért kereszténységgel Konstantin a legnagyobb reverenciával bánik. Úgy beszél róla, mint a «legszentebb» kultuszról¹¹⁵ és feltűnik, hogy ez az egyébként oly határozott férfi mennyi habozással, sőt meghunyászkodással kezeli a donatista szekta elmérgesedett ügyét: Istentől fél. Egy megmaradt levelében, melyet egy afrikai helytartójának ír 312 végén, kifejezésre juttatja, hogy Maxentius legyőzését a kereszténység Urának köszönheti, amit egy esztendő múlva az arleszi zsinatnak küldött átiratában is hangoztat.¹¹⁶ De ráerőszakolta Liciniusra is, hogy ez vele együtt nyíltan vallja ezt.¹¹⁷ E vallomástételt a köztereken kifüggesztett rendeletből minden-

gung. Diss. 1928, 90 skk. R. Laqueur, Epitymbion Swoboda, 1927, 132 skk. E. Caspar, id. m. 1, 1930, 581. H. Grégoire, Revue de l'Université de Bruxelles 1930—1931, 263. Ua., Byzantion 7, 1932, 648 sk. és 10, 1935, 616 skk. J.-R. Palanque, Byzantion 10, 1935, 607 skk. Ed. Schwartz, Kaiser Konstantin und die christliche Kirche², 1936, 66 skk.

¹¹¹ C. Carassai, Archivio della R. Società romana di storia patria 24, 1901, 101.

¹¹² Lactant., De mort. pers. 48, 7—9 = Euseb., h. e. X 5, 9 sqq. Ed. Schwartz, Gött. gel. Nachr. 1904, 535. P. Batiffol, La paix Const.³, 1914, 249 sk. A. Piganiol, id. m. 91 sk., stb., stb.

¹¹³ L. 110. jz.

¹¹⁴ Lactant., De mort. pers. 48, 11 és Euseb., h. e. IX 9, 12. Már kiemeltük ezt «Pisciculi» 14.

¹¹⁵ Euseb., h. e. X 6, 1; v. ö. X 5, 20. Az ehhez hasonló kifejezéseket össze-

állította I. Heikel, Eusebius Werke Bd. 1, Einleitung LXXXIII. LXXXVI f. LXXXVIII. H. Lietzmann, Sitzungsberichte d. Preuss. Akad., phil.-hist. Kl. 1937, 269.

¹¹⁶ Euseb., h. e. X 5, 15 sq. (datálásához Baynes id. m. 69). Appendix Optati Milevitani no. V., ed. Ziwsa = H. v. Soden, Urkunden zur Entstehungsgeschichte des Donatismus (Kleine Texte 122), 1913, 23. V. ö. Ed. Schwartz, Kaiser Konstantin und die christliche Kirche², 1936, 62 sk., stb.

¹¹⁷ Lactant., De mortibus persec. 48, 11: *Hactenus fiet, ut sicut superius comprehensum est, divinus iuxta nos favor, quem in tantis sumus rebus experti, per omne tempus prospere successibus nostris cum beatitudine publica perseveret.* = Euseb. h. e. X 5, 13: *τούτω γὰρ τῷ λογισμῷ, καθὼς καὶ προείρηται, ἡ θεία σπουδή περὶ ἡμᾶς, ἧς ἐν πολλοῖς ἤδη πράγμασιν ἀπεπειράθημεν, διὰ παντὸς τοῦ χρόνου βεβαίως διαμεῖναι.*

felé megtudhatták a tömegek,¹¹⁸ úgy amint szólunk majd arról is, hogy Konstantin képmásain és feliratain is hirdette a Krisztus általa tapasztalt áldásait. Nem meglepő tehát, hogy világosan a keresztényekhez tartozónak jelöli meg magát az Ablabiushoz intézett¹¹⁹ s az arlesi zsinathoz adott¹²⁰ átiratokban. Az utóbbiban már azt olvassuk, hogy a Krisztus ítéletétől teszi függővé a cselekedeteit.¹²¹

Az a mai értelemben vett propaganda, amelyet a Krisztus névjelével ékes sisakjával és hadizászlójával üzött, szemléletesen tárja elénk, hogy a kereszténységhez való csatlakozását nemcsak az Egyház felé hangoztatta. Eusebius is tud róla,¹²² hogy nemcsak a Maxentius elleni harcban, hanem utána is viselte a Krisztus névjelét sisakján s utaltunk már rá másutt¹²³, hogy ha ennek ábrázolása a pénzekben is feltűnik nemsokára, úgy ez semmi esetre sem alantas közegek keresztény buzgóságának a jegye, mert a császári öltözék minden apró részlete, díszje rangjelző kosztümnök tartozéka volt, tradíciók által megszentelve, vagy hajszálpontosan előírva s aki felelőtlenül módosítani próbálta volna ezeket, keményen bűnhődött volna. Hát még ha valaki olyan jelvényt rakott volna jóváhagyás nélkül a császár fejtakarójára, amelyiknek kimondottan politikai jelentése volt, úgy, mint a Krisztus-név kezdőbetűinek! Gondoljunk csak arra, hogy vajjon merné-e ma egy pénzverde a szvasztikát vagy a sarlókalapácsot egy államfő sapkáján ábrázolni azon esetben, ha az illető nem hordja azt a valóságban?!

Ennek a kristogramm-propagandának legkorábbi nyomát egy alkalmi pénzsorozaton találtuk meg, amely 312 végén, vagy 313 elején a nyugat-európai császári székhelyen, Trierben keletkezett és amely annyira elüt a szokványos típusoktól, annyira egyéni ízű, hogy csakis külön fel-

¹¹⁸ Lactant., id. m. 48, 1 a Nicomediában kifüggesztett példányt olvasta. Ebben (id. m. 48, 12) kifejezetten meg is van hagyva: *haec scripta et ubique proponere et ad omnium scientiam te perferre conveniet, ut huius benivolentiae nostrae sanctio latere non possit.* — Érthetetlen ezek után előttünk H. Lietzmann és mások felfogása, hogy Konstantin csak keresztények előtt merte volna „titokban” megvallani, hogy velük érez.

¹¹⁹ Appendix Optati no. III ed. Ziwsa = H. v. Soden, Urkunden S. 18: *Nam cum apud me certum sit te quoque dei summi esse cultorem confiteor gravitati tuae, quod nequaquam fas esse ducam, ut eiusmodi contentiones et altercationes dissimulentur a nobis, ex quibus forsitan commoveri possit*

summa divinitas non solum contra humanum genus sed etiam in me ipsum, cuius curae nutu suo caelesti terrena omnia moderanda commisit. . . E levél igazi voltát O. Seeckel szemben megvédte L. Duchesne, *Mélanges d'histoire et d'archéologie* 10, 1889, 589 skk. Lásd még az újabb irodalom megvitátását N. H. Baynesnél, 75 skk.

¹²⁰ Lásd már V. Schultze, *Zeitschrift f. Kirchengeschichte* 8, 1886, 520 sk. N. H. Baynes, id. m. 13 és 78 sk.

¹²¹ Appendix Optati no. V. ed. Ziwsa = H. v. Soden, Urkunden S. 24: *meum iudicium postulant* (sc. Donatistæ), *qui ipse iudicium Christi expecto!*

¹²² Euseb., *Vita Const.* I, 31, 4.

¹²³ «Pisciculi» 4.

sőbb rendelkezésre keletkezhetett.¹²⁴ Ez a hármas sorozat denárnagyságú ezüstpénzekből áll, de eredetileg nagyobb, emlékéremszerű kivitelben is készült.¹²⁵ Még pedig az egyik típus elő- és hátlapja Liciniust mint *Juppitert*-t mutatja be, a másik mindkét oldala Maximinus Daza-t, mint *Sol*-t, a harmadik típus Konstantinusé, de őt csak mint embert, mint hadvezért ábrázolja az előlap mellképe s a hátlapon két *Victoria* «vígassághozó» győzelmeit jelképezi, aminthogy a *Victoria*-kat keresztény utódai is megtartották győzelem-hirdető szímbólumnak, pogány tartalom nélkül. O. Voetter, aki elsőnek vette észre e három veret együvé tartozását, úgy igyekezett összhangba hozni őket, hogy a két elsőnek említett isten-császár mellett a páncélos Konstantin képét *Mars*-szal való azonosításnak vette, — elfeledve, hogy az akkori rangsor-mánia nem engedte meg, hogy a rangelsőnek proklamált Konstantin a rangban harmadik istennel tétessék egyenlővé.

És míg *Mars* természetesen mindig a régi, hagyomány-megszentelte attributumokkal, tehát például a híres szobrain viselt sisakkal a fején jelenik meg, addig Konstantin fején egy «modern» sisakforma tűnik fel,¹²⁶ melynek újdonsült volta világossá teszi, hogy csakis földi ember lehet az, aki hordja, aminthogy a sasfejes parazónium-kard sem istenkép járuléka, hanem szabályszerű császári rangjelző jelvényként szokott szerepelni.¹²⁷ Nem kisebb dologról van itt tehát szó, mint arról, hogy a rangelső *Augustus* lemondott a *Jupiter*-rel és *Sol*-lal való egyenlősítésről, hogy mint földi ember jelenjék meg két istenített társa oldalán. De vajjon ezek helyett nem gondoskodott-e viszont más isteni pártfogásról? Nem feltűnő-e ily körülmények között, hogy éppen az ez éremtípusa — ugyanaz az újfajta sisakos mellkép és ugyanaz a *Victoriae laetae principis perpetui* hátlap — négy év mulva uralmi területének majd összes verdéiben újra kiadásra kerül a váltópénzekben, és hozzá a sisciai kibocsátásuakon megállapítható, hogy a udvartól kapott mintákon ott volt a krisztogramm is, amelyet Sisciában először híven, később már csak csillagocskák formájában utánoznak sisakján, úgy mint a többi pénzverdében is.¹²⁸

Úgy véljük tehát, hogy már a trieri sorozaton is a Krisztus-monogrammos sisak értendő. És mivel a pénzek csak a számunkra elveszett

¹²⁴ Részletesen megtárgyaltam: *Journal of Roman Studies* 22, 1932, 12 skk. és IV. t. II—13, továbbá «Pisciculi» 3.

¹²⁵ Ebből csak Konstantin típusa került elő bronzból, *Acta Archæologica* 5, 1934, 100.

¹²⁶ *Acta Archaeologica* 5, 1934, 99 skk.

¹²⁷ *Römische Mitteilungen* 50, 1935, 66 sk.

¹²⁸ Lásd megfigyeléseinket: *Rivista Italiana di Numismatica* 1921, 7 skk., 45 skk. *Journal of Roman Studies* 22, 1932, 11 sk.

monumentális művészet propagandájának apró tükrözőesei,¹²⁹ úgy itt is feltételezhetjük, hogy a fenti hármás éremcsoport mintaképe szoborcsoport, vagy falfestmény lehetett, amelyen a két pogány istencsászár mellett a keresztény Isten kegyeltje állott.

Eusebiustól különben kifejezetten tudjuk, hogy Konstantin a képzőművészetet befogta hittérítő-hadjárata szolgálatába¹³⁰ és szerencsére van hiteles hírünk ezen politikai művészet alkalmazásának egy nemsokára Róma megvétele után kelt, valóban történeti jelentőségű példájáról is. Ugyancsak Eusebius jegyzi meg már 314-ben,¹³¹ hogy Konstantin szobrai magában Rómában hirdetik Krisztus segítségét győzelmekor és kevéssel később részletesebben is ad erről hírt.¹³² Olyan szoborról szerzünk itt értesülést, amelyen a császár a Krisztus-névjeles hadijellel¹³³ a kezében állva hirdeti hogy e csodatévő és szerencsehozó jelben (*τοῦτο ἰϋ σωτηριώδει σημεῖον*) szabadította fel a zsarnok jármából az örök várost. E képmás egész új szobrászati típust képviselt, — már csak azért is, mert a császári hadijel addig mindig külön hadijel-vívó testőr kezében volt ábrázolva. Az új szobortípus rendkívül elterjedt azután, amit ma már csak onnan állapíthatunk meg, hogy a pénzekben számtalanszor felbukkan Konstantin utódjai alatt. Talán legjelentősebb ezek közül egy 350-ben vert bronzpénz, amelyen a *Hoc signo victor eris* felírás köríti a labarumot tartó Konstantin szoborképét, vallomástétele emlékére.¹³⁴

A megváltó névjele tehát a *pons Milvius* után már nemcsak amulet a jövő harcaihoz, hanem hitvallást jelent Krisztus mellett a császár sisakján és fővezéri zászlaján. Aminthogy hangoztatja is Anullinus afrikai prokonzulhoz írott levelében,¹³⁵ hogy nemcsak hadiszerencsáját köszönheti a Krisztuskövetők Urának, hanem ennek további támogatása is

¹²⁹ Például a Diocletianus és Hercules, mint seniores Augusti *Providentia deorum Quies Augg.* feliratú közös éremtípusaihoz Lactant., *De mort. pers.* 42, 1 mutatja meg a nagyművészeti hátteret: *Et quia senes ambo simul plerumque picti erant, et imagines simul deponebantur amborum, etc.*

¹³⁰ Euseb., *Vita Const.* 4, 15. 3, 3 és 49; 4, 15. 21, — v. ö. 69.

¹³¹ Euseb., h. e. X 4, 16.

¹³² Euseb., h. e. IX 9, 10—11; megismétli *Vita Const.* 1, 40. V. ö. N. H. Baynes, *Class. Quarterly* 18, 1924, 193 sk.

¹³³ És nem a kereszt jelével, lásd fejtegetéseimet, «Pisciculi» 7 skk. Ugyanitt arról is szoltunk, hogy az Egyház később

hogyan igyekezett a saját hagyományainak inkább megfelelő kereszt jelével helyettesíteni a monogrammot. — L. még V. Schultze, *Zeitschrift f. Kirchengeschichte* 7, 1885, 343 skk. és 14, 1893, 510 skk. — Eltérő vélemények, melyeket megcáfoltunk: H. Grégoire, *L'Antiquité classique* 1, 1932, 135 skk. N. H. Baynes, *id. m.* 60 sk. J. Gagé, *Revue d'histoire et de philosophie religieuses* 1933, 385 skk. H. Lietzmann, *Geschichte d. alten Kirche*, 3, 141, stb.

¹³⁴ Lásd: «Pisciculi» 10 sk.

¹³⁵ Euseb., h. e. X 7. További helyek fent, 116 jz.

nagy javára szolgál majd a birodalomnak, úgy mint ahogy elhanyagolása nagy bajokat vonna maga után. Egy másik, 314-ben kelt rendeletében ¹³⁶ felcsillan már a keresztény Mindenható megbízásából való kormányzás gondolata: «engem, akinek gondjaira bízta égi akaratóból minden földi ügyes-bajos dolog elintézését (Isten)». ¹³⁷ És aki még mindig avval igyekezne legyengíteni ezen új, keresztény viláгурalmi felfogás érvényét, hogy Konstantin csak «befelé», hitfelei előtt mert ilyeneket állítani, mit szól vajjon ahhoz a 315-ben Ticinumban vert ezüst ajándékpénzhez, amelyen az uralkodó sisakján díszlő Krisztus-jel mellett a vállán kormánypálca helyett a Megváltó keresztje fekszik, rajta a világgömbbel, ¹³⁸ országnak-világnak kürtölve ezen Istentől nyert nagyszerű elhivatást?!

Ezt a gondolatkört, amely Konstantin tetteinek mozgatójává lett, nagyobb összefüggésben, bővebben kifejtve megtaláljuk egy ugyanekkor kiadott kis írásműben, melynek hőse Isten jelen kegyeltje Konstantin és ennek fény sugarban álló alakja körül a mult véres árnyékai, az eleven ördögnél is gonoszabbnak festett üldöző-császárok rettentő sorsa nyújtja a sötét hátteret. Lactantiusnak «Az üldözők haláláról» című műve ez, ¹³⁹ valóságos, népkönyv', bűnügyi novella, nagy félelmek friss benyomása alatt, bőven buzgó képzelőtehetséggel, símán gördülő stílusban megírva, zamatos-népies kifejezésekkel fűszerezve. Élénken lüktető, gyorsan pergő cselekménye, néhol közbeszótt izgalmas párbeszédei, ordító színekkel festett gonosz jellemei, hajmeresztő rémhistóriái elejétől végéig az izgalom lázába ejthették a kortárs olvasókat. «Íme hát» — mondja a bevezetésében — «helyre állván a világ nyugalma, újra felegyenesedik a minap földresujtott Egyház, miután minden ellenfele elpusztult és Isten temploma, amelyet hitetlen gonoszok leromboltak, még csak nagyobb dicsőséggel épül újra az Úr könyörületességéből. Mert talpra állított Isten jó, törvényes uralkodókat, akik a zsarnokok jogtalan és kegyetlen parancsuralmát elvágják, az emberi nem javáról gondoskodtak, úgy hogy már mintegy szétszórva a nagyon szomorú idők felhőjét mindenek elméjét a vídám és enyhe béke örvendezteti... Akik birokra keltek Istennel,

¹³⁶ Appendix Optati no. III Ziwsa = H. v. Soden, Urkunden S. 18.

¹³⁷ *Me ipsum, cuius curae nutu suo caelesti terrena omnia moderanda commisit.* — E hely hitelességéhez O. Seeckkel szemben L. Duchesne, *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 10, 1890, 589 skk. N. H. Baynes, *Constantine the Great* 75 skk.

¹³⁸ Lásd «Pisciculi» 5. — Utólag látom, hogy O. Voetter, *Num. Zeitschrift* 51, 1918, 187 a trieri hármas sorozattal egyidőre (312—313) akarta e medaillont tenni.

¹³⁹ «Pisciculi» 6, 1. jz. irodalom; l. még O. Seeck, *Geschichte d. Unterg. d. ant. Welt* 1⁴, 460. Borleffs, *Mnemosyne* 58, 1930, 223.

a földön hevernek, akik a szent templomot lerombolták, nála nagyobb rombadőléssel hullottak a porba...».¹⁴⁰

313 júniusának idusán még Nikomédiában olvasta Lactantius Liciniusnak a milanói megegyezésen nyugvó rendeletét,¹⁴¹ tehát nem vehette tőle Konstantin a *mortes persecutorum* szerzőjének az övével hajszálra megegyező gondolatait: így ezek a kor levegőjében úszó, elterjedt eszmék voltak az istenség és az államvezetők viszonyáról. Minél szélesebb körökben visszhangzottak már ezek, annál érthetőbb Konstantin állásfoglalása, de sikere is.

De vajjon nem állt-e fordítva e keresztény rhetor Konstantin szolgalatában e széles tömegvisszhangra számító, agitáló könyvecskével? Eredeti célja biztosan nem ez volt, hiszen a Keleten vetette ezt papírra, a rettentő megpróbáltatások megszűnése feletti nagy örömeiben; 313-ban még ott be is fejezhette.¹⁴² De minden jel arra mutat,¹⁴³ hogy a két utolsó fejezetet utólag — vagy másfél év múlva¹⁴⁴ — biggyesztette hozzá munkájához Lactantius. E hozzátoldás hangneme más, mint az előbbi részeké: Liciniust másképp kezeli. Az elején ugyan a gyűlölt Galerius kreatúrájának írta le, de nem szidta,¹⁴⁵ később csakúgy félkézzel símogatta,¹⁴⁶ a vége felé viszont már¹⁴⁷ Isten csodás segítsége részesének állította be Konstantinnal együtt; a legutolsó lapokon azonban nagy kegyetlenségét ecseteli, világosan éreztetve, hogy részvéte a kivégzett császári asszonyok oldalán van. Felfogása változásában a két uralkodó közötti feszültség (Kr. u. 314-ben) játszhat szerepet; de ha annyira merészkedik, hogy az előbb az Úr választottjának jellemzett Liciniust keserű közönnnyel kezelje, s a Nyugat uránál maradjon minden rokonszenve, vajjon nem küldte-e el ennek, műve hőségnek ezt illő aján-

¹⁴⁰ Lactant., *De mort. pers.* I, 2 sqq.: *Ecce deletis omnibus adversariis, restituta per orbem tranquillitate, profligata nuper ecclesia rursus exurgit et maiore gloria templum dei, quod ab impiis fuerat eversum, misericordia domini fabricatur. Excitavit enim deus principes qui tyrannorum nefaria et cruenta imperia resciderunt, humano generi providerunt, et iam quasi discusso tristissimi temporis nubilo mentes omnium pax iucunda et serena lactificet. ... Qui illuctati erant deo, iacent, qui templum sanctum everterant, ruina maiore ceciderunt.*

¹⁴¹ Uo. 48, 1.

¹⁴² Így már K. Roller, *Die Kaisergeschichte in Laktanz de mortibus persecutorum*, Diss. 1927, 20 sk. Helyes, hogy

Diocletianus halálának leírása (c. 42, 2—4) nem változtat e datáláson, mert elbeszélése szorosan össze van kötve a Herculis-szal közös képmásai ledöntésével s így attól — akár jó az értesülés, akár vakhír volt — időben sem választható el.

¹⁴³ Így Roller, id. h., aki arra gondol, hogy Lactantius Liciniust akarta volna óvni keresztényellenes politikájától, amit nem hihetünk.

¹⁴⁴ *Terminus post quem* Valeria megöletése 15 hónappal Liciniusnak Daza fölötti győzelme után, id. m. 51, 1.

¹⁴⁵ Id. m. 20, 3—4.

¹⁴⁶ Id. m. 36, 1.

¹⁴⁷ Id. m. 45, 8—9.

lással? S vajjon Konstantin megkapatva saját elgondolásai e meglepő visszhangjától nem¹⁴⁸ éppen e mű alapján hitta-e meg Lactantiust legidősebb fia nevelőjéül? A Licinius-ellenes végakkord is érthetőbb volna, ha a publikáció csak a Nyugaton, Konstantin szárnyai alatt történt volna, amikor a hitvédő litterátus és a hitterjesztő császár rokon eszmévilága a valóságban is összekapcsolódhatott, még csak megszilárdítva Konstantin lépteit új útján. Kövessük őt egy kissé ezen.

Rómába való győztes bevonulása után a kereszténység egyenjogúsításának keresztülhajtása mellett azonnal megkezdte a tízéves megpróbáltatásoktól még mindig alélt Egyház állami istápolását,¹⁴⁹ ami teljesen új és merész kezdeményezés és ami teljesen új fejlődésnek veti meg az alapját. Adataink erre Északafrikát illetőleg vannak. Amint átvehette az itteni tartományok feletti uralmat, nemcsak hogy az egyházi tulajdon maradéktalan visszaszolgáltatásáról intézkedik,¹⁵⁰ hanem utasítja az ottani pénzügyi igazgatás vezetőit,¹⁵¹ hogy bizonyos összegeket bocsássanak a katolikus egyházak rendelkezésére, kétségtelenül jelentős summákat. Ilyenféle bőkezű alkalmi támogatásai mellett később azzal veti meg a nagy egyházi vagyonok alapját, hogy feljogosítja a gyűlekezeteket örökségek elfogadására.¹⁵²

A császári kegy e váratlan és hallatlan megnyilatkozásai egycsapásra megnyerték számára a papság hódoló támogatását. «A püspököket első naptól kezdve levette a lábukról. Minden fenyegetésnek szilárdan ellenálltak ezek tíz esztendeig, de nem tudtak ellenállni semeddig sem e kedvezéseknek.»¹⁵³ De e kedvezések tényleg példátlanok is voltak. Valószínűleg még 312 végén felmenti (az eretnekek kivételével) a papságot a városi közszolgáltatások (*munera*) súlyos terhei alól¹⁵⁴ és megélhetését

¹⁴⁸ Akik Konstantin megtérését 312-ben nem akceptálták, azt sem hitték, hogy Crispus 317 előtt kaphatott volna keresztény nevelőt. De a fentiek után kétségtelen, hogy 312 okt. 28. után bármikor lehetséges volt már ez.

¹⁴⁹ Az irodalmat és a források időmeghatározását lásd N. H. Baynes, *Constantine the Great* 68 sk.

¹⁵⁰ Euseb., h. e. X 5, 15 sqq.

¹⁵¹ Uo., X 6, 1 sqq. Lásd Baynes, id. m. 10: valószínű, hogy még Rómából keltek ezek az intézkedések. — Hogy is lehetett ezekről azt hinni, hogy a pogányok előtt titokban maradhattak?

¹⁵² Cod. Theod. XVI 2, 4. E. Stein, *Geschichte des spätröm. Reiches* I, 1928, 149.

¹⁵³ «Les évêques, dès le premier jour, furent gagnés; ils avaient résisté dix ans à toutes les menaces, ils ne tinrent pas contre quelques faveurs.» (G. Boissier, *La fin du paganisme* I⁸, 57).

¹⁵⁴ Euseb., h. e. X 6 és 7. Cod. Theod. XVI 2, 1. 2. 7. — A többi forrásadatokat lásd O. Seeck, *Geschichte d. Untergangs der antiken Welt* 3², 513(a 328 l., 26. sorhoz). A Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste*, 1919, 55. 151. 161 időmeghatározásait valamivel korábbi időre tolja vissza N. H. Baynes, id. m. 68 sk., 40. jz. Mindenesetre Seeck is azt írja *Gesch. d. Unt. d. ant. Welt* I⁴, 136, hogy «jedenfalls war nach dem Siege eine seiner ersten Regierungshandlungen, dass er die christliche

állami támogatással teszi lehetővé. A későrómai pénzviszonyok ziláltsága miatt az uralkodók csak nagyon nehezen határozták el magukat ilyen mentesítésekre, csak a közszempontból nélkülözhetetlen mesterségek üzöi nyerhették el ezeket. Így a papságot is ily *közhasznú testületnek* ismeri el a császár és meg is mondja rendeleteiben, hogy a klérus működése áldást hoz a birodalomra s ezért kell kiváltságokkal jutalmazni.¹⁵⁵

Már 314-ben rendelkezésére bocsátja Konstantin a császári posta forspont-fogatait az arlesi zsinatra gyülekező püspököknek, ami eddig a császári küldöttek mellett a legmagasabb köztisztviselők viselőinek kiváltsága volt.¹⁵⁶ Később oly rendelkezései következtek, amelyek egyenesen állami funkciókat ruháztak a papságra. Ilyen a püspöki bíraskodás egyenjogúsítása az állami törvényszékek ítélkezésével 318-ban, melyhez a felek saját kívánságukra folyamodhattak ezentúl;¹⁵⁷ ne feledjük, hogy akkor minden kis városkának volt püspöke. Ilyen volt a rabszolga-elbocsátás új módja is (321-től), amely a papok által a templomban végrehajtott *manumissio*-t a birodalmi tisztviselők által deklarált felszabadítással teszi egyenrangúvá,¹⁵⁸ stb.

Konstantinnak egy másik törvénye abban az irányban teszi meg az első lépést, hogy az Egyház ünnepi naptárát a pogányokra is ráerőszakolja: ez a vasárnap megszenteléséről rendelkezik.¹⁵⁹ Igaz, hogy ez

Priesterschaft von allen munizipalen Leistungen befreite.» — L. még G. Wissowa, *Religion und Kult der Römer*², 1912, 500. — Itt is kérdehetjük: erről sem tudtak a pogányok?

¹⁵⁵ Euseb., h. e. X 7, 1 — (p. 891, 7 Schwartz), számtalanszor citálva.

¹⁵⁶ Euseb., h. e. X 5, 21 sq. Appendix Optati Milev. no. III. ed. Ziwsa = H. v. Soden, *Urkunden* S. 17 f. — Hát ez is «titok» volt?

¹⁵⁷ Cod. Theod. I 27, 1. O. Seeck, *Regesten* 57.

¹⁵⁸ Cod. Theod. IV 7, 1. O. Seeck, *Regesten* 61 és 171. Ed. Schwartz, *Göttinger gel. Nachrichten* 1904, 536. C. G. Mor, *Rivista di storia del diritto romano* 1928, 80 skk.

¹⁵⁹ A. Piganiol, *L'empereur Constantin*, 1932, 128: «Malheureusement nous ne pouvons exactement dater la première loi rédigée par Constantin sur le repos du dimanche. Le texte que nous possédons a

été affiché en Sardaigne, en mars ou en juillet 321, mais il s'écoulaît toujours un intervalle assez long entre la rédaction d'un édit et l'affichage dans les provinces. D'autre part, ce texte paraît rectifier un règlement plus ancien et en adoucir les prescriptions: Constantin avoit ordonné que les tribunaux fussent fermés le dimanche, il se reprend et décide maintenant qu'ils demeureront ouverts pour les affranchissements et les émancipations; il décide aussi d'exempter de l'obligation du chômage les paysans, afin qu'ils puissent profiter du beau temps que la providence leur donnerait. Nous inclinons donc à penser que les premiers mesures prises par Constantin sur le repos du dimanche sont antérieures à 321. Un curieux texte épigraphique de Pannonie (CIL III 4121), malheureusement non daté, nous apprend que Constantin, dans cette province, avoit fixé le dimanche comme jour du marché, peut-être pour favoriser l'interruption des durs travaux.

a keresztény ünnepi szünnap¹⁶⁰ a még legnépszerűbb pogány istenségnek, *Sol*-nak napjára esett, de azért korántsem «semleges» rendszabály ez.¹⁶¹ hiszen a hét minden napja egy-egy pogány istennek volt tulajdonítva és így bármelyikre esett volna a bibliai hetedik nap, megszentelését éppígy lehetne kétfelé való játéknak minősíteni, anélkül azonban, hogy *Sol*, vagy bármelyik másik pogány nap-védő isten szerepe okát adhatná az ünnepi szünetnek, mely csakis a Szentírásból folyik. A kereszténység viszont már régen *Sol* napján tartotta ünnepélyes összejöveteleit.¹⁶² Eusebius tehát kétségtelenül igazat mond avval, hogy a császár keresztény felfogása miatt avatta ünneppé a *Sol* napját és azt sem lehet kétségbe vonni, hogy maga is a legnagyobb reverenciával ülte meg és seregével is tiszteletben tartatta.¹⁶³

Más vonalon közelíti egymáshoz az Egyházat és az Államot a keresztényeknek a magasabb birodalmi közigazgatásba való minél erősebb bevonásával. Ha az arlesi zsinaton (314) már szükséges volt szabályozni a keresztény tartományi kormányzók helyzetét az egyházi fegyelem szempontjából (7. kánon), úgy már azoknak a dolgát könnyítik meg — feladva a régi merev, elutasító álláspontot — akiket Konstantin ilyenéne kinevezett s ezek nem lehettek igen kevesen. A zsinati határozat szerint ezeknek nem szabad az egyházi szabályok ellen véteni (*contra disciplinam agere*), szóval többek között tilos pogány szertartásokban résztvenniök. Így a helytartók egy része már nem végezte el január 3-án s az év többi császárünnepén az alattvalói hűség zálogának tekintett áldozásokat s másokat sem kényszerített ezekre: a hagyományos római felfogás

¹⁶⁰ Euseb., Vita Const. 4, 18 említi a Cod. Theodos. II 8, 1 (Cod. Iust. III 12, 2) által számunkra megőrződött törvényt, azzal, hogy ez a keresztény előírások értelmében szenteli az Úrnak ezt a napot. Maga a törvény csak azt említi, hogy méltatlan volna *Sol* napját pörösködéssel tölteni: *Sicut indignissimum videbatur diem Solis veneratione sui celebrem altercantibus iurgis et noxiis partium contentionibus occupari, ita gratum ac iucundum est eo die quae sunt maxime votiva compleri. Atque ideo emancipandi et manumittendi die festo cuncti licentiam habeant et super his rebus acta non prohibeantur.*

¹⁶¹ J. Geffcken, Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums, 1920, 94. H. Lietzmann, Geschichte d. alten Kirche 3, 1938, 132. A. Piganiol, id. m. 129 (aki filozófikus eredetet tulajdonít ennek). Lásd

még W. Weber, Archiv für Religionswissenschaft 19, 1919, 330 skk.

¹⁶² Lásd p. o. Justin., Apol. I 67, 7. — Megint más, hogy az Egyház a Megváltó napját a nap ragyogásának szimbolikájába öltöztette. F. J. Dölger, Sol salutis*, 1925, 164.

¹⁶³ Euseb., Vita Const. 4, 18—19. (Ugyanott 20: a pogány katonák számára előírt imádság tényleg «semlegesített» fohász az egek Urához, melyet bárki elmondhatott; csakhogy ez egész más eset: nem a saját hitét takargatja Konstantin, hanem a pogány sereget nem akarja, vagy nem meri erőszakkal krisztianizálni.) L. még Sozom., h. e. I 8, 11—12. — A keresztény értelmezés mellett például: K. Müller, Kirchengeschichte 1^a, 1929, 357. N. H. Baynes, Cambr. Anc. Hist. 12, 1939, 694 stb.

szerint ez anarchiát jelentett. Konstantin első keresztény méltóságviselői között ott találjuk már későbbi jobbkezeit, Ablabiust is.¹⁶⁴

Amit idáig felsoroltunk, mind csak tünete annak a tényleg «vakmerő tervnek»,¹⁶⁵ hogy az Egyházat beágyazza a korlátlan állami hatalom gépezetének lendítőkerekei közé. Amikor mindjárt az afrikai tartományok átvétele után nagy eréllyel igyekszik a donatista vizsályt elsimítani, már e nagy egységesítés műve lebeg a szeme előtt,¹⁶⁶ amelyet a katonai és polgári szervezet átformálása terén is egyre jobban kialakított: nem hagyja szétforgácsolódni a Krisztushívők nagy szervezetét, hogy annál erősebb tartópillérévé válhasson uralmának. Így válik Konstantin az egyházi súrlódások legfőbb ítélőbírájává, s terheli meg a birodalmi adminisztrációt az ezekben hozott egyházi döntések rendőri-karhatalmi keresztülvitelével. Emellett — például az arlesi zsinathoz írt levelében — annyira fejet hajt lelki dolgokban az egyházi hierarchia előtt, sőt annyira az Egyház céljai eszközének vallja magát, hogy tényleg e célok végrehajtása felé kellett elindulnia. Az Egyház célja pedig, mihelyt szabadon határozhat, a bibliai tanításból folyó kizárólagosság megvalósítása, a pogányság kiküszöbölése. Erre kanyarodik szép lassan a Konstantin útja is.

A keresztény birodalom gondolatával magától értetődőleg fel kellett merülni Konstantin elméjében a keresztény főváros problémájának. Az a szobor, amelyen Krisztusjeles zászlóval a kezében hirdette, hogy e csodatevő jelvényvel szabadította fel Rómát, mintegy a beharangozása annak a kísérletnek, hogy az örök várost kereszténnyé tegye.

A Petrus székének tekintélye rendkívül nagy volt a keresztény világban, de a nagyszerű római mult az ősi vallási szertartásokat és szentélyeket is beborította itt varázsával. A város belső részein még Konstantin után sokáig sem volt egyetlen keresztény Istenháza. És bár az előző évtizedekben a fontosabb egyházépítkezések (*tituli*) már egyre közelednek a perifériákról a város szíve felé,¹⁶⁷ Konstantinnak annyira kellett az itteni pogány körök érzékenységére vigyázni, hogy ez az előrenyomulás alatta megtorpan s nagy templomépítkezéseinél megelégszik azzal, hogy a nagy közlekedési artériák mentén feküdjenek azok, úgy-

¹⁶⁴ H. v. Soden, Urkunden no. 14 (S. 18) *Aelafius* (= *Aflafius*) formában adja nevét. Nem tartja azonosnak ezt *Ablabius*-szal Baynes, Constantine 76.

¹⁶⁵ Ed. Schwartz, Kaiser Konstantin und die christliche Kirche², 1936, 71; igen sokan írtak persze mások is erről.

¹⁶⁶ Talán Miltiades pápához intézett le-

vele mondja meg ezt legtisztábban, Euseb., h. e. x 5, 20. — A donatista akták kritikájához O. Seeck, Geschichte des Untergangs d. ant. Welt, 3^a, 318 skk. és N. H. Baynes, id. m. 75 skk.

¹⁶⁷ H. v. Schoenebeck, Beiträge zur Religionspolitik des Maxentius und Konstantin (Klio. Beih. 43), 1939, 87 skk.

hogy csak a lateráni bazilika lépi át közülük a városfalat.¹⁶⁸ Mégis rá-sugározta a császári trón minden fényét az apostolfejedelem nyájára, hogy keresztény impériumának eszmei középpontja is Róma maradjon.

Már első római tartózkodása alkalmával Miltiades pápának adományozza a Laterani-nak felesége tulajdonában volt palotáját, melyben mint valódi fejedelem kormányozhatott.¹⁶⁹ És ugyanekkor kellett megindulni a lateráni bazilika építkezéseinek is. Mert — A. Piganiol szellemes meglátása és H. v. Schoenebeck további megállapításai szerint — az ennek a székesegyháznak ajándékozott birtokok még mind Itáliában fekszenek, tehát a donáció alkalmával még nem volt Konstantin kezében a 314-ben elnyert Balkán (mint a lateráni keresztelőkápolnának juttatott fekvőségek kiutalásakor) s a 324-ben átvett keleti provinciák (mint a vatikáni Péter-bazilikának való adományozások idején).¹⁷⁰ A bazilika dús birtok-jövedelmei mellett mesébeillő arany- és ezüstfelszerelésének is ismerjük hiteles leltárát: ¹⁷¹ ily ragyogás ekkor még csakis a császári székváros díszének lehetett szánva. Most ültetik át különben első ízben a császári pompa díszleteit keresztény szentély belsejébe, amint ezt a császári trónhomlokzat átvitelével igazolhattuk.¹⁷² E törekvésnek adott kifejezést a császár által adományozott aranykereszt felirata is,¹⁷³ mely egyenesen megmondja, hogy az uralkodói

¹⁶⁸ Ugyanott.

¹⁷⁰ E. Caspar, Geschichte des Papsttums, I, 1930, 124: «Schon in den ersten römischen Aufenthalt Konstantins des Grossen im J. 312 fiel wohl eine sehr opulente und für die Repräsentation des römischen Bischofs wichtige Schenkung, nämlich die Überweisung der *domus Faustae*, des Laterans, zur bischöflichen Residenz; denn dieser Palast der kaiserlichen Gemahlin war bereits wenige Monate später das Sitzungslokal der römischen Synode von 313. Dass Konstantin ihn erst für diesen Zweck angewiesen habe, ist weder überliefert, noch wahrscheinlich; wenn Miltiades die Synode dort versammelte, so war er offenbar bereits Hausherr des Laterans.» Ily értelemben már L. Duchesne, Histoire ancienne de l'Église 2e, 1907, 110 n. 3.

¹⁷⁰ A. Piganiol, id. m. 113. H. v. Schoenebeck, id. m. 88 skk. Lásd még: Liber pontificalis, ed. Duchesne p. 191 sqq.

Cabrol—Leclercq, Dictionnaire d'archéologie chrétienne 8, 1545. Jordan-Chr. Huelsen, Topographie der Stadt Rom 3e, 1907, 243. Ph. Lauer, Le palais de Latran, 1911. H. Lietzmann, Petrus und Paulus in Rom², 1927, 189 skk. Th. Klauser, Forschungen und Fortschritte 13, 1937, 57 sk. Ua., Vom Heroon zur Märtyrerbasilika (Kriegsvorträge der Friedrich-Wilhelm-Universität, Bonn a. Rh., Heft 62), 1942, 5 skk. M. Armellini-C. Cecchelli, Le chiese di Roma I,² 1942, 121 skk. További irodalom: A. Piganiol, Histoire de Rome, 1939, 478.

¹⁷¹ Liber pontif. I, p. 172 sqq. Duchesne p. 52 sqq. ed. Mommsen.

¹⁷² Mitteilungen d. Deutschen Archäol. Instituts, römische Abt. 50, 1935, 132.

¹⁷³ Liber pont. I, 176 Duchesne. — V. ö. még R. Delbrueck, Die Antike 8, 1932, 20 és ua., Antike Porphywerke, 1932, 28.

fényt viszi át a főváros főtemplomára.¹⁷⁴ De mindennél tisztábban beszélnek Konstantin ily szándékairól azok az igényei, melyeket avval a nagy építőművésszel szemben támasztott, akire a bazilika megtervezését bízta.

Úgy látszik, hogy a lateráni bazilika előtt még egyáltalában nem létezett nagyarányú keresztény székesegyház s most nyílt alkalmom rá, hogy az istentisztelet követelményei szerint és a hívők tömegeinek elhelyezését szem előtt tartva olyan monumentális alkotás születhessen meg, mely minden utána épült templom előde s mintaképe — *mater et caput omnium ecclesiarum* — lett.¹⁷⁵ A császári mindenhatóság tehát a krisztusi világalom ezen nagyszerű művészeti és szakrális tükrözésével méltó keresztény versenytársat állított oda a kapitólium mellé.¹⁷⁶

ALFÖLDI ANDRÁS

¹⁷⁴ Igaz, hogy ekkor általánosságban felmerül az a gondolat, hogy Isten házát császári fényűvé tegyék; Eusebius 314-ben a tyrusi bazilikát *τὸν δὲ βασιλεῖον οἶκον* körülírással illeti például. De Róma esetében ez nem képletes beszéd.

¹⁷⁵ Így: G. Rodenwaldt, Cambridge Ancient History 12, 1939, 569. Th. Klau-

ser, Vom Heroon zur Märtyrerbasilika 1942, 24.

¹⁷⁶ Ne vegyék rossznéven a 312 okt. 28-a után semleges és köntörfalazó Konstantin képének kiformalói a kérdést: vajjon a Lateránt is csak suttymban építette Konstantin?